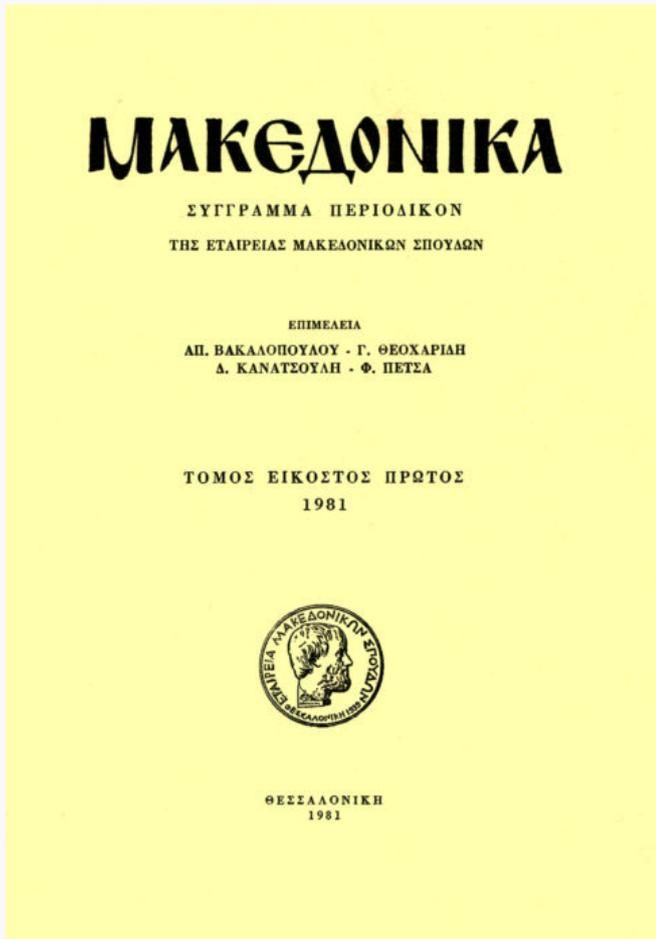

Μακεδονικά

Τόμ. 21, Αρ. 1 (1981)

Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικιού Μοναστηριού στα μέσα του 19ου αιώνα

Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.432](https://doi.org/10.12681/makedonika.432)

Copyright © 2014, Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Βακαλόπουλος Κ. (1981). Πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικιού Μοναστηριού στα μέσα του 19ου αιώνα. *Μακεδονικά*, 21(1), 168–200. <https://doi.org/10.12681/makedonika.432>

ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΠΑΣΑΛΙΚΙΟΥ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΟΥ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

1. Στη σειρά «Mémoires et Documents, Turquie» του 115ου τόμου των γαλλικών αρχείων σώζεται ένα πολύτιμο εκτενές υπόμνημα, το οποίο είναι γραμμένο στις 15 Αυγούστου 1856 από τον Γάλλο πρόξενο του Μοναστηρίου Bellaigue de Bughas¹ και αναφέρεται στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική δομή του πασαλικιού του Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αιώνα². Το χειρόγραφο αυτό περιέχει πολύ ενδιαφέροντα και άγνωστα μέχρι σήμερα στοιχεία για τη δημογραφική κατάσταση του πασαλικιού του Μοναστηρίου στα 1856, καθώς και για την κοινωνική και οικονομική λειτουργία του. Την αξία του χειρογράφου επισήμανε για πρώτη φορά σε δύο παλαιότερες μελέτες του ο Nikola Sotirovski³, ο οποίος αναφέρθηκε περιληπτικά στο περιεχόμενο της νέας αρχαιακής πηγής χωρίς όμως να εκμεταλλευθεί γενικότερα το πλούσιο αρχαιακό υλικό, που είχε στη διάθεσή του. Γι' αυτό το λόγο πιστεύω ότι η αναλυτική εξέταση και εκτίμηση της προσφοράς του χειρογράφου αυτού θα συμβάλει σημαντικά στην πληρέστερη γνώση της ιστορικής δομής του γεωγραφικού χώρου της Βορειοδυτικής Μείζονος Μακεδονίας στα μέσα του 19ου αιώνα, δηλαδή σε μία εποχή, για την οποία δεν διαθέτουμε επαρκείς πληροφορίες από άλλες πηγές. Μελετώντας προσεκτικά το υπόμνημα αυτό αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι ο Γάλλος πρόξενος, ο οποίος πραγματοποίησε μία μεγάλη περιοδεία σ' όλοκληρο το βορειοδυτικό μακεδονικό χώρο και συνέλεξε τις ενδιαφέρουσες πληροφορίες του ύστερα από επιτόπιες έρευνες, πέτυχε τελικά από-

1. Nikola Sotirovski, Izveštaj francuskih konzula u Bitolju o jugozapadnoj Makedoniji u doba Krimskog rata, «Jugoslovenski Istoričeski Časopis» 8(1969) 110-111.

2. AMAE (=Archives du Ministère des Affaires Etrangères), Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, 24, ff. 72-133. Πρβλ. και στού Β. G. Spiridonakis, Empire Ottoman. Inventaire des Mémoires et Documents aux Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France, Thessaloniki 1973, σ. 320.

3. Nikola Sotirovski, Eden nepoznat izveštaj za bitolskiot pašaluk od 1856 god., «Godišniak na Pravniot Fakultet vo Skopje» 1967, σσ. 399-408, του Γ δ ι ο υ, Izvestai francuskih konzula u Bitolju o jugozapadnoj Makedoniji u doba Krimskog rata, σσ. 110-119. Βλ. παρουσίαση της μελέτης από τον 'Αθανάσιο 'Αγγελόπουλο στο «Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας», του 'Ιδρύματος Μελετών της Χερσονήσου του Αίμου, έτος Η', τεύχος 30, Θεσσαλονίκη, Μάρτιος 1971, σσ. 12-16.

λυτα στο σκοπό του και μᾶς ἔδωσε πραγματικά μιὰ ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ πασαλικιού τοῦ Μοναστηρίου, ποῦ ἀποτελοῦσε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἕνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα γεωγραφικὰ διαμερίσματα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας¹.

2. Ἰδιαίτερη βαρῦτητα ἀποδίδει ὁ Γάλλος πρόξενος στὸν πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ ρόλο ποῦ διαδραμάτιζε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ ἑλληνικὸς καὶ ἑλληνοβλαχικὸς πληθυσμὸς τῆς Πελαγονίας² καὶ γενικότερα τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας. Ἐπωφελοῦμενος ἀπὸ τὴς διεθνεῖς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς συγκυρίες, ποῦ εἶχαν παρουσιαστῆ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη γενικότερα στὸν ὀθωμανικὸ καὶ εἰδικότερα στὸ μακεδονικὸ χῶρο ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 1839 καὶ τοῦ 1856, τὴ θέσπιση τῆς ἀγγλοτουρκικῆς ἐμπορικῆς συνθήκης Balta Liman (1838), ἡ ὁποία ἔδωσε τὸ προβάδισμα στὸ ἀγγλικὸ ἐμπόριο — ἤδη στὰ 1856 ἔξι περίπου ἑλληνικοὶ ἐμπορικοὶ οἴκοι τοῦ Μοναστηρίου ἐκπροσωποῦνται στὸ Manchester ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τους —, καὶ ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου (1853-1856), ποῦ ἔδωσε τὸ γενικὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἐξαγωγή τεράστιων ποσοτήτων δημητριακῶν ἀπὸ τὸ μακεδονικὸ χῶρο³, ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ πασαλικιού τοῦ Μοναστηρίου εἶχε κυριαρχήσει στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο καὶ εἶχε ἰδρύσει πολυάριθμους ἐμπορικοὺς οἴκους μὲ σημαντικὰ ὑποκαταστήματα στὴς εὐρωπαϊκὲς χῶρες⁴. Οἱ Ἕλληνες τῆς Βορειοδυτικῆς Μα-

1. Τὸ πασαλίκι Μοναστηρίου καλύπτει στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας μὲ τὴν εὐρεία τῆς βέβαια γεωγραφικῆς ἔννοια, ἐνῶ τὸ πασαλίκι τῆς Θεσσαλονίκης περιλαμβάνει τὰ σαντζάκια Θεσσαλονίκης, Σερρών καὶ Δράμας (AMAE, Correspondance Consulaire Commerciale, Salonique, τ. 24, f. 43). Γενικότερα γιὰ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα βλ. A. Viquenesl, Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace, Paris 1868, τ. 1, σ. 106. Πρβλ. A. Ubicini, Lettres sur la Turquie, première partie, Les Ottomans, deuxième édition, Paris 1853, σσ. 45-46, τοῦ Ἰδίου, La Turquie actuelle, Paris 1855, σ. XV.

2. Τὸ γεωγραφικὸ προσδιορισμὸ τοῦ ὄρου «Πελαγονία» ἀναλύει ὁ Χαράλαμπος Παπαστάθης στὴ μελέτη του, Οἱ Ἕλληνες τῆς Ρέσνης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20οῦ αἰῶνος, Συμβολὴ εἰς τὴν δημογραφικὴν καὶ οἰκονομικὴν δομὴν τῆς Πελαγονικῆς κομποπόλεως, «Μακεδονικὰ» 14(1974) 17, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὴ διαχρονικὴ θέση τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς σημερινῆς νότιας Γιουγκοσλαβίας βλ. ἀναλυτικὰ στοῦ Ἄποστολοῦ Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 437-458.

3. Βλ. γενικότερα στοῦ Κωνσταντίνου Ἄπ. Βακαλοπούλου, Οἰκονομικὴ λειτουργία τοῦ μακεδονικοῦ καὶ τοῦ θρακικοῦ χώρου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στὰ πλαίσια τοῦ διεθνoῦς ἐμπορίου, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 9-35, ὅπου καὶ πλοῦστα βιβλιογραφία.

4. Constantin Ap. Vacalopoulos, Aspects économiques de la Macédoine du Nord et l'activité développée par les commerçants Grecs de la région de Monastiri au mi-

κεδονίας, οί όποιοί υπερείχαν ώς πρός τόν πληθυσμό, όπως μαρτυρεί άκόμη ό Γάλλος πρόξενος, διακρίνονταν γιά τήν δεξυδέρκειά τους και τήν έντονη κυριαρχία τους κυρίως στόν έμπορικό και οικονομικό τομέα¹. Ό έλληνικός πληθυσμός του πασαλικιού Μοναστηρίου, όπως και του μεγαλύτερου μέρους δόλοκλήρου του μακεδονικού χώρου, ύπήρξε κυρίως άστικός και έλάχιστα άσχολοούνταν με τά άγροτικά επαγγέλματα². Οί Έλληνες του Μοναστηρίου και των γύρω κομποπόλεων, σύμφωνα με τίς πληροφορίες του ύπομνήματος, ήταν οργανωμένοι σε πολυάριθμες συντεχνίες και συμμετείχαν ένεργά στις πρωταρχικές βιομηχανικές μονάδες του πασαλικιού. Άξιόλογες πραγματικά ύπήρξαν στά μέσα του 19ου αιώνα οί πρότυπες έλληνικές βιομηχανικές μονάδες του βορειομακεδονικού χώρου, όπως τά βυρσοδεψεία τής Άχρίδας, τής Καστοριάς, των Βελεσών, τά ύποδηματοποιεία τής Σιάτιστας, τά άποξηραντήρια τής Φλώρινας, των Βελεσών και του Περλεπέ, και τά εργαστήρια έπεξεργασίας σαμαριών τής Κοζάνης³.

Παράλληλα όμως με τή σημαντική οικονομική δραστηριότητα που είχαν αναπτύξει οί Έλληνες του πασαλικιού Μοναστηρίου στά μέσα του 19ου αιώνα, ό έλληνισμός τής Βορειοδυτικής Μακεδονίας διατηρούσε άσβεστη τήν έθνική συνειδησή του και, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ό Γάλλος πρόξενος, βρισκόταν σε διαρκή επαναστατική κινητοποίηση, που είχε πάρει τήν έποχή εκείνη τή μορφή έντοπων άντιστασιακών πυρήνων κατά του τουρκικού ζυγού⁴. Πραγματικά ή συνεχής και διαρκής άγωνιστικότητα του έλληνισμού τής Βόρειας Μακεδονίας στά μέσα του 19ου αιώνα και γενικότερα σε όλη τή διάρκεια του μαρτυρείται και από άλλες ευρωπαϊκές πηγές⁵.

lieu du XIXe siècle. Άνακοίνωση στό Β' Έλληνο-Σερβικό Συμπόσιο (Μάιος 1980), που διοργανώθηκε από τά Βαλκανικά Ίνστιτούτα Θεσσαλονίκης-Βελιγραδίου. — Τυπώνεται στό πρακτικά του συνεδρίου.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 80. Πρβλ. Mary Adelaide Walker, Διά τής Μακεδονίας ως στις άλβανικές λίμνες (Όχρίδας και Μαλίκης), έκδοση «Μακεδονολατρικού όμίλου», Θεσσαλονίκη 1973, σ. 77.

2. Πρβλ. Stanley Lane Poole, The People of Turkey, London 1878, σσ. 36-37, Κ. Βακαλόπουλου, Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και του θρακικού χώρου, σσ. 32-33. Βλ. ειδικότερα γιά τήν περιοχή τής Πελαγονίας και συγκεκριμένα γιά τόν έλληνικό πληθυσμό τής Ρέσνας στού Χαράλαμπου Κ. Παπαστάθη, Οί Έλληνες τής Ρέσνης κατά τάς αρχάς του 20ου αιώνας, σ. 23.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 100-120. Πρβλ. και στού Victor Bérard, La Turquie et l'Hellénisme contemporain, Paris 1896, σ. 144, Const. Vassalopoulos, Aspects économiques de la Macédoine du Nord.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 79-80.

5. F.O. 195/809/ff. 4-11.

και Σταρόβου) και τὸ σαντζάκι Κοριτσᾶς σὲ ὀκτώ καζάδες (Κοριτσᾶς, Βίγλιστας, Χρούπιστας, Καστοριάς, Ὁπαρίου, Κολώνιας, Ἀνασέλιτσας και Τζούμας)¹.

4. Πληθυσμιακὰ καὶ δημογραφικὰ στοιχεῖα. Ἡ δυσσχέρεια ἐξαγωγῆς ἀκριβῶν πληθυσμιακῶν στοιχείων γιὰ τὶς διάφορες γεωγραφικὲς περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἓνα γενικὸ φαινόμενο ποὺ ὀφείλεται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὴν ἔλλειψη ἐπίσημης τουρκικῆς στατιστικῆς. Ἐπειτα οἱ ἐπίσημες τουρκικὲς ἀρχὲς παραποιούσαν τὸν ἀριθμὸ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας γιὰ λόγους καθαρὰ πολιτικούς, δηλαδὴ γιὰ νὰ φαίνεται στὸ ἐξωτερικὸ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ ὡς πρὸς τοὺς ὑπόδουλους χριστιανικοὺς πληθυσμούς και γιὰ λόγους καθαρὰ ἰδιοτελεῖς ἐκ μέρους τῶν κατὰ τόπους διοικητικῶν ἀρχῶν τῆς Τουρκίας².

Ἔτσι και γιὰ τὸ πασαλίκι Μοναστηρίου ἦταν δυνατὸ νὰ προσδιοριστεῖ μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια μόνον ὁ ἀριθμὸς τῶν μουσουλμάνων ποὺ ἦταν ἱκανοὶ νὰ φέρουν ὄπλα (169.503 ψυχές) και ἀποτελούσαν περίπου τὸ 1/5 τοῦ συνολικοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ (847.515 κάτοικοι) και ὁ ἀριθμὸς τῶν χριστιανῶν, ποὺ πλήρωναν τὸ χαράτσι (128.994 ψυχές) και ἀντιστοιχοῦσαν περίπου μὲ τὸ 1/4 τοῦ συνολικοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ (538.976 κάτοικοι). Στὸ πασαλίκι Μοναστηρίου ὑπῆρχαν λοιπὸν 847.515 μουσουλμάνοι, 538.976 χριστιανοί, 4.000 Ἑβραῖοι και 3.000 Τσιγγάνοι, δηλαδὴ συνολικὰ 1.393.491 κάτοικοι, οἱ ὁποῖοι κατανέμονταν στὰ τρία σαντζάκια ὡς ἐξῆς: στὸ σαντζάκι τοῦ Μοναστηρίου ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ πληθυσμοῦ ἔφθανε τοὺς 541.137 κατοίκους (228.100 μουσουλμάνοι, 312.095 χριστιανοί και 942 Τσιγγάνοι), στὸ σαντζάκι τῆς Κοριτσᾶς τοὺς 282.766 (158.310 μουσουλμάνοι, 124.456 χριστιανοί και 1.000 Τσιγγάνοι) και στὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας τοὺς 569.588 κατοίκους (461.005 μουσουλμάνοι, 106.583 χριστιανοί και 2.000 Τσιγγάνοι)³. (Βλ. σχετικὸς πίνακες στὶς ἐπόμενες σελίδες).

4. Ἐθνικὰ χαρακτηριστικά. Στὸ σαντζάκι Μοναστηρίου και ἰδιαίτερα στοὺς καζάδες Μοναστηρίου, Περλεπέ και Βελεσῶν ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς ὑπερεῖχε σημαντικὰ και μιλοῦσε ἑλληνικά, βλαχικά, τουρκικά, σλαβικά και ἄλβανικά (ἰδίως στοὺς καζάδες Μοναστηρίου και Κριτσόβου). Ὅρισμένοι ἔμποροι τοῦ Μοναστηρίου και τῆς Ἀχρίδας μι-

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 155, ff. 73-74.

2. Κ. Βακαλόπουλου, Οἰκονομικὴ λειτουργία τοῦ μακεδονικοῦ και τοῦ θρακικοῦ χώρου, σσ. 39-40.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 75. Πρβλ. και Ν. Sotirovski, Izveštaji francuskih konzula u Bitolju, σ. 115.

Στατιζάκι Μοναστηρίου¹

Καζάδες	Μουσουλιάνοι	Χριστιανοί	Έβραίοι και Τσιγγάνοι	χωριά	Παρατηρήσεις
Μοναστήρι	41.000	104.000	4.000	180	Στόν καζά Μοναστηρίου σημαντικότερες κοινοπόλεις ήταν τὸ Κρούσοβο μὲ 8.000 κατοίκους καὶ τὸ Μεγάροβο μὲ 5.000. Στὶς κοινοπόλεις αὐτὲς διέμεναν οἱ πλουσιότεροι ἔμποροι τοῦ πασαλίκτιοῦ.
Πρέσπα	2.885	6.360		32	
Φλώρινα	31.775	27.880		99	Ἡ Φλώρινα κατοικοῦνταν κυρίως ἀπὸ Τούρκους. Οἱ χριστιανοὶ ζούσαν στὰ χωριά.
Περλεπές	24.855	80.000		170	
Κρίτσοβο	19.880	18.720		139	
Βελεσά	31.430	39.004		110	
Τίκεφες	33.705	17.912		74	
Όστροβο	11.280	3.284		36	
Ἐγρι Μπουτζάκ	12.525	6.403		28	
Τσαρσαμπά	14.540	7.648		44	μὲ κέντρο τὸν Βελεβινδό
Σέρβια	4.225	10.056		30	

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 77.

Σαντζάκι 'Αχρίδας¹

Καζάδες	Μονησιμάνοι	Χριστιανοί	'Εβραίοι και Ταγγίνοι	Παρατηρήσεις
'Αχρίδα	104.766	15.210		
Ρέσνα	9.945	16.230		
'Ανω Δίβρα	35.154	20.615	2.000	'Η πόλη τής Δίβρας είχε 6.000 κατοίκους. 'Ο καζάς διαίρωνταν στις επαρχίες του μικρού και μεγάλου Ρεγκεάτ, του μικρού και μεγάλου Μπογκάζ και τής Μπουλκίρας
Κάτω Δίβρα	26.040	2.170		
Μάρ	26.040	2.080		περίπου 45-50 χωριά
Τίτρανα με την Κρόγια	79.422	10.850		
'Ελασιάν και οι επαρχίες Βιρτσάν και Σουλιόβας	59.534	10.000		Οι περιοχές Βιρτσάν και Σουλιόβας διαικούνταν από τους τσαούσηδες.
Καβάνια και ή ύποδιαίρεση Δυρραχίου	47.740	14.803		
Πεκίτι	41.750	9.200		
Στάροβο	30.814	5.425		Το Στάροβο ήταν ένα μικρό χωριό κοντά στον καζά του Πόγραδετς έδρα ενός μουδερη.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 78.

Σαντζιάι Κοριτσές¹

Καζάδες	Μουσουλμάνοι	Χριστιανοί	Έβραίοι και Τσιγγάνοι	Παρατηρήσεις
Κοριτσά με τη Μοσχόπολη	26.530	21.840		
Βηγλίστα	23.530	2.660		
Χρούπιστα	12.520	14.630		
Καστοριά	21.460	48.720	1.000	
Όπέρτι	9.250	1.680		χωρίς καμά πόλη, αλλά με πολυάριθμα χωριά.
Κολώνια	12.090	4.536		Με έδρα τη μικρή πόλη Στάρια
Άνασέλιτσα	15.960	19.970		Με κέντρο την Άνασέλιτσα. Έδρα του μουδέρη αποτελούσε το χωριό Λέψιτσα.
Τζούμα	36.970	3.652		Με έδρα τα Καϊλάρια.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 79.

λοῦσαν ἐπίσης καλὰ γαλλικά, ἰταλικά καὶ γερμανικά. Ἀντίθετα στὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας ὁ μουσουλμανικὸς καὶ κυρίως ὁ ἀλβανικὸς πληθυσμὸς ἀποτελοῦσαν τὰ ἐπικρατέστερα πληθυσμιακὰ στοιχεῖα. Στὶς νότιες περιοχὲς τοῦ σαντζακιοῦ τῆς Ἀχρίδας ζοῦσαν ἀκόμη καὶ ἀρκετοὶ σλαβόφωνοι. Στὰ βόρεια τμήματα καὶ κοντὰ στὰ σύνορα τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Σκουταρι, δηλαδή στὶς περιοχὲς Καβάγιας, Κρόγιας καὶ Μάτ, κατοικοῦσαν 7.000 περίπου Γκέγκηδες. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς καθολικῶν καὶ ὀρισμένοι κάτοικοι τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀδριατικῆς γνώριζαν ἐπίσης καλὰ τὰ ἰταλικά. Στὸ σαντζάκι τῆς Κοριτσᾶς οἱ διάφορες ἐθνικὲς ὁμάδες ἐμφανίζονταν περισσότερο ἐξισορροπημένες. Ἐτσι στὸ κεντρικὸ τμήμα ζοῦσε κυρίως ἑλληνοβλαχικὸς πληθυσμὸς, στὸ δυτικὸ τμήμα Ἀλβανοὶ, μουσουλμάνοι καὶ ὀρθόδοξοι χριστιανοὶ καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, κυρίως στὸν καζά τῆς Τζουμάς, Κονιάροι, οἱ ὁποῖοι μιλοῦσαν ἓνα παρεφθαρμένο τουρκικὸ ἰδίωμα¹.

Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γάλλος πρόξενος, οἱ Τοῦρκοι κάτοικοι τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου καὶ γενικότερα τοῦ μακεδονικοῦ χώρου εἶχαν ἦθι διεφθαρμένα. Ἦταν ἄπληστοι, ἀγροῖκοι, ὀκνηροὶ καὶ μισοῦσαν τοὺς χριστιανοὺς ἀφάνταστα. Ἀκόμη χειρότερο χαρακτηριστὴρα εἶχαν οἱ Κονιάροι, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονταν ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἔντονη ληστρική τους δραστηριότητα. Στὸ σαντζάκι τῆς Ἀχρίδας ἐπικρατοῦσε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα μόνιμη κατάσταση ἀναρχίας, φαινόμενο ποὺ παρατηρεῖται καὶ ἀργότερα. Ἐκεῖ εἶχε καταλυθεῖ ὀριστικά ἡ ἐπικυριαρχία τοῦ σουλτάνου ἀπὸ τὶς συνεχεῖς ταραχὲς ποὺ δημιουργοῦσαν οἱ Ἀλβανοὶ μπέηδες. Ἀλλὰ καὶ γενικότερα σὲ ὀλόκληρο τὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου ἡ δημόσια ἀσφάλεια εἶχε κλονιστεῖ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐνοπλὴ δραστηριότητα τῶν ἑλληνικῶν ἀνταρτικῶν ὁμάδων τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἀλβανικῶν ληστρικῶν συμμοριῶν. Οἱ ντόπιες τουρκικὲς ἀρχὲς καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματικοὶ τῆς ἀγροτικῆς χωροφυλακῆς, οἱ Kesserders, ἦταν ἀδύνατο ν' ἀντιμετωπίσουν τὴν κατάστασι καὶ νὰ ἐπιβάλουν τὴν τάξι. Οἱ τουρκικὲς ἀθαιρεσίες, οἱ ἀτασθαλίαι τῆς ντόπιας τουρκικῆς διοικήσεως καὶ ἡ διοικητικὴ διαφθορὰ διαιωρίζονταν σ' ἐπικίνδυνον βαθμὸ².

Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου ἀισθανόταν ἰδιαίτερο μῖσος ἐναντίον τῶν Τοῦρκων δυναστῶν καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο προτιμοῦσε νὰ ζεῖ ἀπομονωμένα³. Ἀτένιζε μὲ συμπάθεια πρὸς τὶς εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ποὺ κρατοῦσαν καθαρὰ ἀντιτουρκικὴ στάσι καὶ

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 79-80.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 81.

3. Πρβλ. καὶ Κ. Βακαλόπουλος, Οἰκονομικὴ λειτουργία, σ. 42.

προσδοκούσε με αισιοδοξία τη μελλοντική απελευθέρωσή του από τον τουρκικό ζυγό¹. Είναι αλήθεια ότι η εξασθένιση της πολιτικής επιρροής της Ρωσίας στά ευρωπαϊκά πράγματα μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο συνετέλεσε στον κλονισμό των φιλωρωσικών τάσεων του χριστιανικού πληθυσμού της Μακεδονίας². 'Ακόμη απέναντι στο καθεστώς των μεταρρυθμίσεων οι χριστιανοί κάτοικοι του πασαλικιού του Μοναστηρίου τηρούσαν ιδιαίτερα επιφυλακτική στάση, αφού ήταν πεπεισμένοι ότι η μελλοντική βελτίωση των συνθηκών της διαβιώσεώς τους θα εξαρτιόνταν άμεσα από τη μείωση της ισχύος του τουρκικού παράγοντα. 'Αλλά και ανάμεσα στον πολυάριθμο χριστιανικό πληθυσμό του πασαλικιού του Μοναστηρίου δεν φαίνεται να επικρατούσε απόλυτη σύμπνοια στα μέσα του 19ου αιώνα. Πραγματικά έντονοι έθνικοί ανταγωνισμοί χώριζαν την εποχή αυτή τους έλληνικούς, βουλγαρικούς και άλβανικούς πληθυσμούς της Βορειοδυτικής Μακεδονίας³, φαινόμενο που θα πάρει ακόμη πολύ όξυτερη μορφή στα τέλη του αιώνα.

5. Πόλεις και κωμοπόλεις της Βορειοδυτικής Μακεδονίας. α'. 'Η μεγαλύτερη πόλη του πασαλικιού, τὸ Μοναστήρι, είχε στα μέσα του 19ου αιώνα 46.000 περίπου κατοίκους, από τους οποίους οι 25.000 ήταν μουσουλμάνοι, οι 17.000 χριστιανοί⁴, 3.000 Έβραιοι, 1.000 Τσιγγάνοι και 200-250 Έυρωπαίοι⁵. Στὸ Μοναστήρι ἔδρευε ὁ μουσίρης, δηλαδή ὁ γενικός διοικητής, ὁ γενικός εἰσπράκτορας (defterdar), ἕνα ἐπαρχιακὸ συμβούλιο, ἕνα ἐμποροδικεῖο, ἕνα ἱεροδικεῖο με ἐπικεφαλῆς τὸν καδὴ καὶ ὁ διοικητὴς τῆς ἀστυνομίας, πὸν εἶχε στὶς διαταγὲς του 300 ζαπτιέδες. Τῆ φρουρὰ τῆς πόλης ἀποτελοῦσαν 15.000-20.000 ὄπλισμένοι

1. 'Ε.ά., σ. 42.

2. N. Sotirovski, Izveštaji francuskih konzula o Bitolju, σ. 117.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 81.

4. Στὰ 1840 ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τοῦ Μοναστηρίου ἀνέρχεται σὲ 10.000-12.000 κατοίκους (Krstic Bitoski, Dejnosta na Pelagoniskata Mitropolija (1878-1912), Skopje 1968, σ. 29).

5. Γιά τὴν ἔθνολογικὴ σύνθεση τῆς πόλης τοῦ Μοναστηρίου βλ. William Martin Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, τ. 1, σ. 274. Πρβλ. M. A. Walker, Διὰ τῆς Μακεδονίας ὡς στὶς ἄλβανικὲς λίμνες ('Οχρίδας καὶ Μαλκίης), σ. 74, ὕψος. 1 (προσθήκη ἐπιμελητοῦ). 'Ο συνολικὸς ἀριθμὸς τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Μοναστηρίου κυμαίνεται στὰ ἴδια σχεδὸν ἐπίπεδα καὶ στὰ τέλη περίπου τοῦ 19ου αἰώνα. Βλ. σχετικὰ Νικολάου Θ. Σχινῆ, 'Οδοιπορικαὶ σημειώσεις Μακεδονίας, 'Ηπείρου, νέας ὀροπετικῆς γραμμῆς καὶ Θεσσαλίας, 'Αθῆναι 1886, τ. 2, σ. 266. Πρβλ. τοῦ Στέφανου Ι. Παπαδόπουλου, 'Εκπαιδευτικὴ καὶ κοινωνικὴ δραστηριότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸν τελευταῖο αἰώνα τῆς τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1970, σσ. 133-134 καὶ σ. 133 ὕψος. 1, ὅπου καὶ πλοῦστα βιβλιογραφία.

άνδρες, που διοικούνταν από διάφορους Τούρκους πασάδες με επικεφαλής τον Όρντον μουσίρ της Ρούμελης, του οποίου η εξουσία έκτεινόνταν από τα σύνορα της Βοσνίας ως την Έλλάδα και από την Άδριατική ως το πασαλίκι της Άδριανούπολης. Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο η δύναμη της φρουράς μειώθηκε σε 5.000-6.000 άνδρες, οι οποίοι είχαν επικεφαλής τον «φερίκ»¹. Ο όρος «φερίκ», όσο γνωρίζω, αναφέρεται για πρώτη φορά στο μακεδονικό χώρο από τον Άμερικανό πρόξενο της Θεσσαλονίκης W. B. Llewellyn σ' επιστολή του προς το άμερικανικό ύπουργείο εξωτερικών στις 24 Αυγούστου 1837, όπου ανακοίνωνε την άφιξη του νέου διοικητή της Θεσσαλονίκης Μουσταφά πασά, την κατάργηση των πολυάριθμων πασαλικιών της Ευρωπαϊκής Τουρκίας και την ένσωμάτωσή τους σε πέντε μεγάλες διοικητικές μονάδες, τα «feriks», δηλαδή της Άδριανουπόλεως, του Βερατίου, του Βελιγραδίου, του Μοναστηρίου και της Θεσσαλονίκης². Η νέα διοικητική αυτή μονάδα, που δημιουργήθηκε την εποχή εκείνη στα πλαίσια των πρώτων εσωτερικών μεταρρυθμίσεων στην Τουρκία, είχε επικεφαλής τον «φερίκ»³.

Στα 1856 το Μοναστήρι είχε 32 τζαμιά, ελληνική μητρόπολη, τρεις συναγωγές και ένα καθολικό μοναστήρι, στο οποίο λειτουργούσε κάποιος Ίταλος παπάς. Τα τουρκικά σχολεία ύπολογίζονταν σε 26, τα ελληνικά σε δύο, στα όποια φοιτούσαν πολυάριθμοι μαθητές⁴, και τα έβραϊκά σε τρία. Υπήρχε ακόμη και ένα στρατιωτικό νοσοκομείο με Ευρωπαίους γιατρούς και ένα άλλο που διευθυνόνταν από το μητροπολίτη Πελαγονίας. Οι φυλακές της πόλης βρίσκονταν σε θλιβερή κατάσταση. Το Μοναστήρι αποτελούσε έδρα πολυάριθμων τουρκικών στρατευμάτων, δύο μεγάλων στρατοπέδων για το ίππικό και το πεζικό, στρατιωτικών αποθηκών και ενός στρατιωτικού σχολείου με 140 μαθητές, οι όποιοι εκπαιδεύονταν άργότερα στις ανώτερες στρατιωτικές σχολές της Κωνσταντινούπολης⁵.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 82.

2. Βλ. στήσ Γεωργίας Γιαννίδου-Μπιτσιάδου, "Άγνωστες ιστορικές ειδήσεις για τη Μακεδονία από τις άμερικανικές προξενικές εκθέσεις της Θεσσαλονίκης (1832-1840) «Μακεδονικά» 20(1980)351.

3. Για τον όρο «φερίκ» βλ. στού Stanford J. Shaw-Ezel Kurul Shaw, History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Reform Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey, 1808-1975, London 1977, τ. 2, σ. 39.

4. Για την κατάσταση της ελληνικής παιδείας στο Μοναστήρι στα μέσα του 19ου αιώνα βλ. στού Στέφ. Παπαδόπουλου, "Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του ελληνισμού της Μακεδονίας, σ. 134.

5. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 81-82. Την τεράστια πολιτική και στρατιωτική σημασία της πόλης του Μοναστηρίου στα μέσα του 19ου αιώνα επισημαίνει και ο Γερμανός περιηγητής Heinrich Barth στη μελέτη του, Reise durch das Innere der Europäische Türkei im Herbst 1862, Berlin 1864, σσ. 141-143.

Στό Μοναστήρι υπήρχε ξεχωριστή ελληνική, τουρκική, εβραϊκή και ευρωπαϊκή συνοικία. Τα σπίτια της ευρωπαϊκής και της τουρκικής συνοικίας είχαν επιβλητική εμφάνιση και ήταν κτισμένα με μεγάλες πέτρες ή με περίτεχνα κεραμίδια¹. Ωραίες κατοικίες με ακριβά υλικά έκτιζε επίσης στο Μοναστήρι και ο πολυάριθμος ελληνοβλαχικός πληθυσμός.

Το Μοναστήρι ήταν κόμβος ενός υποτυπώδους οδικού δικτύου, που συνένωνε την πρωτεύουσα του πασαλικιού Μοναστηρίου με το Σκούταρι, τα Σκόπια, την Πρισρένη, τα Γιάννινα, τη Λάρισα και τη Θεσσαλονίκη. Μια μόνο οδός, που συνέδεε τη Θεσσαλονίκη με το Μοναστήρι, υπήρξε περισσότερο ευχρηστή. Παρά τη θλιβερή κατάσταση που επικρατούσε στο οδικό δίκτυο του πασαλικιού του Μοναστηρίου, το Μοναστήρι υπήρξε σημαντικό εμπορικό κέντρο. Μεγάλος αριθμός των Έλλήνων εμπόρων είχαν υποκαταστήματα στη Βιέννη, στην Τεργέστη, στα αυστριακά παράλια, στη Γαλλία και στην Άγγλία. Η Άγγλία, η Αυστρία και η Γαλλία διατηρούσαν τους διπλωματικούς εκπροσώπους τους στο Μοναστήρι και σύντομα επρόκειτο να εγκατασταθεί εκεί ένας Έλληνας και ένας Ρώσος πρόξενος².

β'. Στις όχθες του Άξιου ποταμού ήταν κτισμένα τα Βελεσά, που αποτελούσαν σημαντική εμπορευματική αποθήκη των γειτονικών πασαλικιών της Βράνιας, Λέσκοβας, του Κουμάνοβου, Κρίβα Παλάγγας, Σκοπίων, Καλκάνδελε, Ίστιπ και Κατσανικίου. Τα Βελεσά είχαν πληθυσμό γύρω στους 15.000, από τους οποίους τα 2/3 ήταν χριστιανοί. Ανάμεσά τους ζούσε μια άνθηρή ελληνο-βλαχική κοινότητα³. Στα Βελεσά έδρευαν περίπου 30 σημαντικοί εμπορικοί οίκοι με συνολικό ετήσιο τζίρο γύρω στα 15 εκατομμύρια πιάστρα. Υπήρχαν ακόμη και 20 άλλοι μικρότεροι εμπορικοί οίκοι, οι οποίοι είχαν αναπτύξει σημαντικό εμπόριο στον τομέα της επεξεργασίας των δερμάτων, του μαλλιού και των ξύλινων κατασκευών. Η ζω-

1. Πρβλ. στού Edmund Spencer, *Travels in European Turkey in 1850*, London 1851, τ. 2, σ. 59.

2. AMAE, *Mémoires et Documents, Turquie*, τ. 115, f. 83.

3. Για την ελληνοβλαχική κοινότητα των Βελεσών βλ. αναλυτικά στού Mil. S. Filipović, Cincari u Veslu, «Južni Pregled» (Skopje), sv. 5, Maj 1936, σσ. 173-180. Την ελληνική μετάφραση της εργασίας έχει εκπονήσει ο Ιωάννης Παπαδριανός, Οι Κουτσόβλαχοι των Βελεσών, «Βαλκανική Βιβλιογραφία», Παράρτημα 5 (1976) 317-328, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Ένδιαφέροντα στοιχεία για την οικονομική, κοινωνική και εκκλησιαστική ζωή της ελληνικής κοινότητας των Βελεσών βλ. στού Αθανασίου Άγγελόπουλου, Η εποπτεία της ημετροπόλεως Θεσσαλονίκης επί της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητος Βελεσών (1876-1914), «Μακεδονικά» 17 (1977) 141-152. Πρβλ. και στού B. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, Paris 1859, τ. 2, σσ. 140-141.

ηρή οικονομική δραστηριότητα της πόλης των Βελεσών είχε προσελκύσει την εποχή εκείνη ιδιαίτερα την προσοχή της Αυστρίας και της 'Αγγλίας. Τὰ κράτη αὐτὰ σκόπευαν νὰ διορίσουν στὰ Βελεσά τοὺς διπλωματικούς εκπροσώπους τους, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχαν παράλληλη ἐποπτεία καὶ στὰ πασαλίκια τῆς Πρισρένης καὶ τῆς Νις¹.

γ'. Κτισμένη στὶς ὄχθες τῆς ὁμώνυμης λίμνης καὶ μὲ ιδιαίτερα ἔντονη τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ἡ 'Αχρίδα² συγκέντρωνε στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα γύρω στοὺς 25.000 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 8.000 ἦταν χριστιανοὶ καὶ ἀνάμεσά τους συγκρατοῦντο πολλοὶ σλαβόφωνοι 'Ελληνες³. Ἴδιαίτερα ἀνεπτυγμένοι τὴν εποχὴ ἐκείνη ἦταν ὁ ἐμπορευματικὸς τομέας τῶν δερμάτων. Οἱ 'Ελληνες ἔμποροι πῆγαιναν στὴ Γερμανία καὶ στὴ Λειψία γιὰ νὰ ἀγοράσουν ἀκατέργαστες γοῦνες, τὶς ὁποῖες ἐπεξεργάζονταν οἱ ἴδιοι καὶ τὶς ἐξήγαγαν μέσω Θεσσαλονίκης καὶ Δυρραχίου στὴν Κωνσταντινούπολη⁴. Ὁ συνολικὸς ἐτήσιος ἔξυρος τοῦ ἐμπορευματικοῦ τομέα τῶν δερμάτων κάλυπτε τὰ ἑξὶ ἑκατομμύρια πιάστρα. Σημαντικὲς ποσότητες δημητριακῶν διοχετεύονταν ἐπίσης ἀπὸ τὴν 'Αχρίδα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἄλλες προορίζονταν γιὰ ἐξαγωγή στὸ ἔξωτερικὸ. Τὸ ἐμπόριο τῆς ἀλιείας ἦταν ἐπίσης ἰδιαίτερα ἀνεπτυγμένο. Κάθε χρόνο ἀλιεύονταν περίπου 300.000 ὀκάδες πέστροφες καὶ χέλια. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἡ 'Αχρίδα εἶχε στρατηγικὴ σημασία γιὰ τὸν ἔλεγχο

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 84.

2. Περιγραφή τῆς 'Αχρίδας βλ. Κοσμᾶ Θεσπρωτοῦ καὶ 'Αναστασίου Ψαλιδα, Γεωγραφία 'Αλβανίας καὶ 'Ηπείρου. Προλεγόμενα καὶ σημειώσεις 'Αθανασίου Χ. Παπαχρήση, Ἰωάννινα 1964, σ. 26, 'Αναστασίου Τοπάλη, Τὰ χωριά 'Ανω καὶ Κάτω Μπεάλα, Λιμνολεκάνη Στρούγγας-'Αχρίδος, «Μακεδονικὸ» 12(1972) 479-480.

3. Γιὰ τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 'Αχρίδος κατὰ τὸ 19ο αἰῶνα βλ. G. A. Mano, Résumé géographique de la Grèce et de la Turquie d'Europe, «Collection des résumés géographiques», Paris 1826, τ. 5, σ. 545, J. G. v. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Wien 1867, σ. 118. Νικολάου Θ. Σχινᾶ, Ὀδοιπορικαὶ σημειώσεις, τ. 2, σ. 290. Στὰ 1889 ὁ πληθυσμὸς τῆς 'Αχρίδας, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ 'Ελληνα προξένου τοῦ Μοναστηρίου, ἀνέρχεται σὲ 12.000 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸ 1/3 ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ ἀλβανόφωνους Τούρκους καὶ τὰ ὑπόλοιπα 2/3 ἀπὸ ἔξαρχικούς καὶ βλαχόφωνους. Ἀναφέρονται ἐπίσης 20-25 ἑλληνικὲς σλαβόφωνες οἰκογένειες καὶ μὴ γνήσια ἑλληνόφωνη τοῦ Ν. Μαργαρίτη. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ βαθμιαία μείωση τοῦ πληθυσμιακοῦ στοιχείου τῆς 'Αχρίδας, ἡ ὁποία κωμάνεται σὲ 50% σὲ χρονικὸ διάστημα 33 ἐτῶν, (ΑΥΕ = 'Αρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, Β' Ἀρχειό 1889, Προξενεῖα Μακεδονίας, Μοναστήρι, 5 Νοεμβρίου, 1889, ἀρ. 683).

4. F.O. 195/392/ff. 68-71, Const. A. p. V a c a l o p o u l o s, Aspects économiques de la Macédoine du Nord au milieu du XIXe siècle et l'activité développée par les commerçants Grecs dans la région de Monastiri..., V. B é r a r d, La Turquie et l'Hellénisme contemporain, σσ. 114-115.

της περιοχής της Δίβρας και ισχυρός τουρκικός στρατός έδρευε στην πόλη αυτή¹.

δ'. Δυτικά της 'Αχρίδας και σε απόσταση δώδεκα ώρων από την πόλη εκείνη βρισκόταν το 'Ελβασάν με 20.000 κατοίκους. 'Η πόλη αυτή χρησίμευε σαν σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο για τη μεταφορά των εξαγόμενων εμπορευμάτων προς το Δυρράχιο².

ε'. Τα Τίρανα είχαν πληθυσμό γύρω στους 25.000 κατοίκους. Στη διοίκηση Τιράνων υπαγόταν και η περιοχή του Μάτ, όπου επικρατούσε κατάσταση анаρχίας. Γι' αυτό το λόγο η Πύλη είχε αναγκαστεί να καταργήσει τη συνολική εισπραξη των φόρων από την έπαρχια εκείνη και να την περιόρισει σε 100.000 πιάστρα το χρόνο, ποσό που αντιπροσώπευε μόνο το 1/5 της κανονικής φορολογίας.

στ'. Το σημαντικό παραθαλάσσιο λιμάνι, το Δυρράχιο, βρισκόταν στην περιοχή της Καβάγιας και περιελάμβανε περίπου 3.000 κατοίκους. Στο Δυρράχιο ζούσαν πολλοί Τούρκοι και χριστιανοί έμποροι, οι οποίοι προέρχονταν από διάφορες έπαρχιες της θωμανικής αυτοκρατορίας. 'Η έμπορική σημασία του Δυρραχίου ήταν τεράστια, ιδιαίτερα για την εξαγωγή των προϊόντων του μακεδονικού χώρου και κυρίως της 'Αλβανίας προς τα ευρωπαϊκά λιμάνια³. 'Η αυστριακή άτμοπλοϊκή εταιρεία του Lloyd έκπροσωπούσαν στο Δυρράχιο από έναν προξενικό πράκτορα, ο οποίος εξυπηρετούσε τα ζωτικά οικονομικά συμφέροντά της. Στα μέσα του 19ου αιώνα το Δυρράχιο ήταν έδρα καθολικής αρχιεπισκοπής. 'Ο καθολικός αρχιεπίσκοπος έδρευε στο χωριό Δελβένι⁴.

ζ'. 'Η Καστοριά, πρωτεύουσα του σαντζακίου της Κοριτσᾶς, είχε μόλις 6.000 κατοίκους, από τους οποίους 4.500 'Ελληνες, 1.000 'Εβραίοι και 500 Τούρκοι⁵. 'Ο μουσουλμανικός πληθυσμός με ισχυρό κοινωνικό πυ-

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 85.

2. Βλ. και Ε. d. S p e n c e r, Travels in European Turkey in 1850, τ. 2, σσ. 97, 98, Ν. Θ. Σ χ ι ν ᾶ, 'Οδοιπορικοί σημειώσεις, τ. 2, σ. 305.

3. M. B. C. C o l l a s, La Turquie en 1864, Paris 1864, σσ. 263-264.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 86.

5. Δημογραφικά στοιχεία για την πόλη της Καστοριάς κατά το α' μισό του 19ου αιώνα βλ. στο F. C. H. L. P o u q u e v i l l e, Voyage de la Grèce, Paris 1826, έκδ. 2α, τ. 3, σ. 9, όπου αναφέρονται 1.600 χριστιανικές, τουρκικές και έβραϊκές οικογένειες, Α. Βάλβι, Γεωγραφία, μετάφραση Κ. Κούμα, Βιέννη 1839, τ. 3, σ. 139, όπου μνημονεύονται γύρω στους 7.000 κατοίκους. Πρβλ. στο Μ ι χ. 'Α θ. Κ α λ ι ν δ έ ρ η, Γραπτά μνημεία από τη Δυτική Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας, Πτολεμαίς 1940, σ. 25, όπου αναφέρεται κατά το υποτιθέμενο χειρόγραφο του Κοζανίτη Χαρ. Μεγδάνη, που πιθανολογείται ότι γράφτηκε το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, ότι η Καστοριά αριθμούσε 1.100 σπίτια, από τα όποια τα 450 κατοικούνταν από 'Ελληνες, 150 από Τούρκους και τα υπόλοιπα από διαφόρους, 'Α πο σ τ ὀ λ ο υ Ε. Β α κ α λ ο π ο ὕ λ ο υ, Οί Δυτικομακεδόνες από-

ρήνα την οικογένεια, κατείχε σημαντική περιουσία και άσκουσε μεγάλη έπιρροή. Από τα 300 μοναστήρια της μόνο στα 52 τελούσαν ακόμη ή εκκλησιαστική λειτουργία και σε καθορισμένες εορτάσιμες μέρες¹.

η'. Στα 1853 ή Πύλη θεώρησε σκόπιμο να μεταφέρει την έδρα του καϊμακάμη της Καστοριάς στην Κοριτσά και να αφήσει στην Καστοριά μόνο ένα μουδίρη. Στην ενέργειά της αυτή ή Πύλη παρακινήθηκε, αφενός από τη σημαντική γεωγραφική θέση της Κοριτσάς στα νότια της λίμνης της Άχρίδας και πάνω στο συνδετικό σημείο των πασαλικιών του Μοναστηριού και των Ίωαννίνων, και αφετέρου από την έμπορική της σημασία, αφού ή εβδομαδιαία έμποροπανήγυρη της προσέλυε πλήθος κόσμου και οί έμπορικές συναλλαγές που πραγματοποιούνταν, ιδιαίτερα στον τομέα των δημητριακών, ήταν σημαντικές². Ένας λόγος ακόμη, για τον οποίο ή Πύλη μετέφερε την έδρα του καϊμακάμη της Καστοριάς στην Κοριτσά, ήταν ή πρόθεσή της να μειώσει την ισχύ των ντόπιων Τούρκων μπέηδων της Καστοριάς και να έμπεδώσει τη δημόσια ασφάλεια στην περιοχή εκείνη. Η τουρκική παρουσία γινόταν ακόμη περισσότερο αισθητή με την κοντινή απόσταση (μόλις 40 χιλιόμετρα) των δύο καϊμακάμηδων της Κοριτσάς και της Άχρίδας³.

θ'. Στα νότια της Κοριτσάς και άναμεσα στις περιοχές του Όπαριού και της Κολώνιας βρισκόταν ή Μοσχόπολη, ή οποία είχε χάσει για πάντα μετά το 1769 την παλιά αίγλη της και είχε μεταβληθεί την εποχή αυτή σε άσημο χωριό⁴. Οί καταπιέσεις των τουρκικών άρχων και ή ένταση της ληστείας είχαν συμβάλει στην απομάκρυνση των πλούσιων Έλλήνων έμπό-

δημοί επί τουρκοκρατίας (Διάλεξις), Θεσσαλονίκη 1958, σ. 21. Πληθυσμιακά στοιχεία της Καστοριάς στο β' μισό του 19ου και στις άρχές του 20ου αιώνα βλ. Άνδρέα Ι. Άρβανίτου, Η Μακεδονία εικονογραφημένη, Άθήνα 1904, σ. 95, Χαρίση Πολιού, Διοικητική διαίρεσις της Μακεδονίας, «Μακεδονικόν Ήμερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Άθηνών», 1911, σ. 165, Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου, Η Καστοριά, Άθήνα 1930, σ. 32.

1. Για τα μοναστήρια της έπαρχίας Καστοριάς βλ. στού Φιλάρετου Βαφείδου, Περί των έν τη έπαρχία Καστοριάς ιερών μονών, «Έκκλησιαστική Άλήθεια» 20 (1900) 316-320.

2. Γενικές βιβλιογραφικές ενδείξεις για την Κοριτσά βλ. στού Ηλία Δασαρήτου, Περί της Κοριτσάς, «Δελτίον Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας» 5(1896-1900) 123-158, Εύλογιού Ι. Κουρίλλα, Κοριτσά, «Μακεδονικόν Ήμερολόγιον Παμμακεδονικού Συλλόγου Άθηνών», 1909, σσ. 283-291.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, σ. 115, f. 87.

4. Γενικά για τη Μοσχόπολη βλ. Ίωακείμ Μαρτινιανού, μητροπολίτου Ξάνθης, Η Μοσχόπολις 1330-1930, Έπιμέλεια Στίλπωνος Κυριακίδου, Θεσσαλονίκη 1957, Θεοφράστου Γεωργιάδη, Μοσχόπολις, Άθήνα 1975.

ρων, οι όποιοι κατέφυγαν στο έξωτερικό και οι περισσότεροι διασκορπίστηκαν σ' όλοκληρο τὸ μακεδονικὸ χῶρο¹.

ι'. Ἡ Κλεισοῦρα εἶχε κυρίως ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ πληθυσμὸ (γύρω στοὺς 7.000 κατοίκους). Οἱ Τούρκοι ἦσαν ἐλάχιστοι καὶ δὲν διέθεταν μεγάλη ἰσχύ. Οἱ Ἕλληνες τῆς Κλεισοῦρας ἔτρεφαν ἄσπονδο μίσος γιὰ τοὺς Τούρκους καί, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γάλλος πρόξενος, ὅταν συνέβαινε ποτὲ νὰ φιλοξενήσουν κάποιον Τούρκο, τὴν ἐπομένῃ ἀπολύμιαν τὸ δωμάτιο ἀπὸ τὸ πάτωμα ὡς τὸ ντουλάπι. Πολλοὶ κάτοικοι τῆς Κλεισοῦρας μετανάστευαν κάθε χρόνο στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Γερμανία καὶ ἐπέστρεφαν μετὰ ἄπο χρόνια στὴν πατρίδα τους μὲ πλούσιες οἰκονομίες².

η'. Ἀντίθετα μὲ τὴν Κλεισοῦρα, ἡ Σιάτιστα βρισκόταν σὲ δημογραφικὴ καὶ οἰκονομικὴ παρακμῆ³ καὶ ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῆς ἔφθανε μόλις τοὺς 5.000 κατοίκους⁴. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου πολλοὶ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τὴν πόλη καὶ παρέμειναν μόνο οἱ φτωχοί, οἱ ὅποιοι ἐπιδίδονταν στὴν καλλιέργεια τῶν ἀμπελιῶν, ἀπὸ τὰ ὅποια παράγονταν κρασί καλῆς ποιότητας⁵.

6. Ἐκκλησιαστικὴ διαίρεση τοῦ πασαλικιοῦ Μοναστηρίου⁶. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα τὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου περιελάμβανε δύο μητροπόλεις καὶ ὀκτὼ ἐπισκοπές. Ἡ μητρόπολη Πελαγονίας εἶχε ἔδρα τὸ Μοναστήρι καὶ περιελάμβανε τὶς περιοχὲς Μοναστηρίου καὶ Περλεπέ, ἐνῶ στὴ μητρόπολη Πρεσπῶν μὲ ἔδρα τὴν Ἀχρίδα ὑπάγονταν οἱ περιοχὲς Ἀχρίδας, Ρέσνας καὶ Πρέσπας.

1. Βλ. ἀναλυτικὰ στοὺς Ἀποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Δ' Τουρκοκρατία 1669-1812, Θεσσαλονίκη 1973, τ.4, σσ. 385-386, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Πρβλ. στοὺς Τηλέμαχου Κατσουγιάννη, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, Β', Ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 19-20, 27.

2. Γιὰ τοὺς ἀπόδημους Κλεισουριώτες βλ. στοὺς Ἀριστοτέλους Ι. Τζιγῶου, Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Κλεισοῦρας Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τὸ ἱστορικὸν αὐτῆς μνημεῖον τῆς Χριστιανοσύνης τῆς ἱερᾶς μονῆς Παναγίας-Γενήσεως τῆς Θεοτόκου, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 46 κ.έ. Πρβλ. Γιάννη Τσάρα, Ἡ Κλεισοῦρα στὸ 1849, «Μακεδονικά» 18(1978) 220, ὅπου καὶ πλούσια βιβλιογραφία.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 88-89.

4. Γιὰ τὴν παλαιότερη οἰκονομικὴ ἀκμὴ τῆς Σιάτιστας μεταξὺ 1600-1800 βλ. στοὺς Α. Λαζάρου, Σιάτιστα, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν» 3(1910) 139-142, Ἰωάννου Ἀποστόλου, Ἱστορία τῆς Σιατίστης, Ἀθήναι 1929, σσ. 7-14, Ἀπ. Βακαλοπούλου, Δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ τουρκοκρατίας, σ. 13.

5. Γιὰ τὰ φημισμένα ἀμπέλια καὶ κρασιά τῆς Σιατίστης βλ. καὶ στοὺς L e a k e, Travels, τ. 1, σσ. 306-307.

6. Πρβλ. καὶ Ν. Sotirovski, Izveštaji francuskih konzula o Bitolju, σσ. 118-119.

Ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Καστοριάς εἶχε ἔδρα τὴν Καστοριά καὶ περιελάμβανε τὶς περιοχὰς τῆς Χρούπιστας καὶ τῆς Ἀνασελίτσας, ἡ ἐπισκοπὴ Σερβίων μὲ ἔδρα τὴν Κοζάνη καὶ τὶς περιοχὰς Ἐγγρὶ Μπουτζάκ, Τσαρτσάμπα καὶ Σερβίων, ἡ ἐπισκοπὴ Σισανίου μὲ ἔδρα τὴ Σιάτιστα καὶ τμήμα τῆς ἐπαρχίας Καστοριάς καὶ τὴ Βίγλιστα, ἡ ἐπισκοπὴ Κοριτσᾶς μὲ ἔδρα τὴν Κοριτσά καὶ τὶς περιοχὰς Κοριτσᾶς, Κολώνιας, Ὁπαρίου καὶ Σταρόβου, ἡ ἐπισκοπὴ Μογλενῶν μὲ ἔδρα τὴ Φλώρινα καὶ τὶς περιοχὰς τῆς Φλώρινας, Καϊλαρίων καὶ Ὁστρόβου, ἡ ἐπισκοπὴ Βελεσῶν μὲ ἔδρα τὰ Βελεσᾶ καὶ τὶς περιοχὰς Βελεσῶν καὶ Τίκφες, ἡ ἐπισκοπὴ Δυρραχίου μὲ ἔδρα τὸ Ἐλβασάν καὶ τὶς περιοχὰς τοῦ Ἐλβασάν, Πεκίν, Καβάγιας, Τιράνων καὶ Μὰτ καὶ τέλος ἡ ἐπισκοπὴ Δεβρῶν μὲ ἔδρα τὴν Ἄνω Δίβρα καὶ τὶς περιοχὰς τῆς Ἄνω καὶ Κάτω Δίβρας καὶ Κριτσόβου¹.

Στὸ ὑπόμνημά του ὁ Γάλλος πρόξενος δὲν παραλείπει νὰ τονίσει τὴ διαφθορὰ τοῦ ἀνώτερου ἑλληνικοῦ κλήρου τῆς Βορειοδυτικῆς Μακεδονίας, φαινόμενο, τὸ ὁποῖο ἐπιδεινώνεται κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Δεβρῶν παρέμενε μόνιμα στὸ Μοναστήρι καὶ ἐπισκεπτόταν τὴν ἔδρα του, τὴν Ἄνω Δίβρα, μόνο γιὰ νὰ εἰσπράξει τὰ ἀρχιερατικὰ δικαιώματά του.

Οἱ δέκα παραπάνω ἐπισκοπὲς τοῦ πασαλικοῦ τοῦ Μοναστηρίου συγκέντρωναν γύρω στοὺς 400-500 ἱερεῖς. Στὶς ἐπισκοπικὲς ἐπαρχίες τοῦ πασαλικοῦ ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ 160 μοναστήρια, στὰ ὁποῖα ζούσαν πολυάριθμοι μοναχοί. Μολαταῦτα μέγας ἀριθμὸς τῶν μοναστηριῶν αὐτῶν εἶχε καταστραφεῖ οἰκονομικὰ καὶ εἶχε ἐρημωθεῖ, γεγονόςς ὀφειλόμενο στὴν ἀρπακτικότητα τῶν ἐπισκόπων², ἡ ὁποία, ὡς χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ Γάλλος πρόξενος, εἶχε ξεπεράσει σὲ μέγας βαθμὸ τὴ γενναιοδωρία τῶν χριστιανῶν. Τὶς ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ἀποτελοῦσαν μόνο ὀρισμένοι Ἕλληνες πλοῦσιοι, οἱ ὁποῖοι ἔκαμαν ὁμως σημαντικότερες δωρεὰς γιὰ τὴν ἐπιδιόρθωση τῶν μοναστηριῶν³. Μόνον τὸ μοναστήρι τοῦ ὀσίου Ναοῦμ εἶχε σχετικὰ πλοῦσια εἰσοδήματα, ποὺ ἔφθαναν τὰ 80.000 πιάστρα τὸ χρόνο⁴.

1. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διαίρεση τοῦ βιλαετίου Μοναστηρίου στὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ πρβλ. στοῦ Χαρίση Πουλιῶ, Ἐκκλησιαστικὴ διαίρεσις, Ἐδραὶ μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων ἐν τοῖς βιλαετίοις Θεσσαλονίκης καὶ Μοναστηρίου, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν» 1911, σσ. 166-167.

2. Πρβλ. καὶ στοῦ Henri Mathieu, La Turquie et ses différents peuples, Paris ἄ.ε., σ. 106.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 89-90.

4. Γιὰ τὴ μονὴ τοῦ ὀσίου Ναοῦμ βλ. Ἀρμ., Ἡ Μονὴ τοῦ ὀσίου Ναοῦμ, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον Παμμακεδονικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν», 1910, σσ. 184-189. Πρβλ. στοῦ Κλεόβουλου Τσοῦρκα, Ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς Ἀχρίδος καὶ ὁ πανσλα-

7. Γαιοκτητικές και φορολογικές σχέσεις. α'. Από τη συνολική έκταση του καλλιεργήσιμου εδάφους του πασαλικιού του Μοναστηρίου μόλις στο 1/4 γινόταν συστηματική εκμετάλλευση. Όπως στο πασαλίκι της Θεσσαλονίκης, έτσι και στο πασαλίκι του Μοναστηρίου ένα μεγάλο τμήμα της γης είχε περάσει στα μέσα του 19ου αιώνα από τα τουρκικά στα χριστιανικά χέρια. Ένω λοιπόν πριν από μερικά χρόνια οι Τούρκοι τσιφλικούχοι ήταν αποκλειστικοί κύριοι του μεγαλύτερου τμήματος της γης, σιγά-σιγά άρχισαν να χάνουν την ακίνητη περιουσία τους και στα 1856 το 50 % των τσιφλικιών ανήκε σε χριστιανούς εμπόρους και τοκογλύφους και σ' όρισμένους Έβραίους¹, οι οποίοι επένδυαν σημαντικό ποσοστό των κερδών τους στον τομέα της αγροτικής ιδιοκτησίας. Η παρουσία μιάς ισχυρής ελληνικής και εβραϊκής εμπορικής τάξης στη Μακεδονία, η οποία επωφελήθηκε άμεσα στα μέσα του 19ου αιώνα από τις διεθνείς οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες, και η παράλληλη εσωτερική κρίση που περνούσε την εποχή εκείνη το τσιφλίκι λόγω της έντονης οικονομικής διείσδυσης των δυτικών χωρών γενικότερα στον όθωμανικό χώρο, συνέβαλαν στη βαθμιαία μείωση της οικονομικής άντοχης των Τούρκων τσιφλικούχων. Αυτοί αναγκάζονταν λοιπόν να δανείζονται με υψηλό τόκο μεγάλα ποσά από τους Έλληνες και τους Έβραίους εμπόρους για να άντεπεξέλθουν στα τεράστια έξοδά τους, αλλά συχνά χρεωκοπούσαν επειδή δεν ήταν σε θέση άργότερα να τα εξοφλήσουν. Τότε πουλούσαν τα τσιφλίκια τους στους Έλληνες και και σ' όρισμένους Έβραίους, οι οποίοι αντιπροσώπευαν το μεγάλο εμπορικό κεφάλαιο. Το φαινόμενο αυτό γενικεύεται στα μέσα του 19ου αιώνα σε ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας².

β'. Ελάχιστες πληροφορίες για το καθεστώς του αγροτικού δυναμικού του πασαλικιού του Μοναστηρίου περιέχονται στο υπόμνημα του Γάλλου προξένου. Η πλειοψηφία των καλλιεργητών αποτελούνταν από Βούλγαρους, οι οποίοι ζούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες και μεταχειρίζονταν πρωτόγονες καλλιεργητικές μεθόδους. Μολαταύτα ήταν πολύ εργατικοί και

βισμός, Β' Τα ελληνικά σχολεία και οι κοινότητες επί τουρκοκρατίας. Η αυτοάμυνα 1600-1878, «Μακεδονική Ζωή» 68 (Ιανουάριος 1972) 5-9. Περιγραφή του μοναστηρίου βλ. J. G. v. Hahn, Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, σσ. 108-111, Gustav Weigand, Die Aromunen. Ethnographische-Philologische-Historische Untersuchungen, Leipzig 1895, τ. 1, σ. 49, M. Edith, Durham, The Burden of the Balkans, London 1905, σ. 169-170, Παναγιώτη Λιούφη, Ιστορία της Κοζάνης, Αθήνα 1924, σσ. 203-204.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 91-92.

2. Διεξοδική ανάλυση του φαινομένου βλ. στο Κωνσταντίνου Απ. Βακαλοπούλου, Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και του θρακικού χώρου, σσ. 27-28, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

εύσυνειδητοι σέ αντίθεση με τούς Τούρκους, πού τούς χαρακτηρίζει ή όκηνηρία¹. Οί Έλληνες, Τούρκοι και Έβραιοι ιδιοκτήτες τών τσιφλικιών τούς χορηγούσαν τά άπαραίτητα έργαλεία, τούς σπόρους και τά ζώα και, άφού άφαιρούσαν τή δεκάτη μοιράζονταν τό προϊόν τής σποράς σέ δύο ίσα μέρη².

γ'. Τό έτήσιο εισόδημα τών βακουφιών τού πασαλικιού Μοναστηρίου άνερχόταν στα 1850 γύρω στα 985.500 πιάστρα (σαντζάκι Μοναστηρίου: 380.500 πιάστρα, σαντζάκι Άχρίδας: 320.000 πιάστρα, σαντζάκι Κοριτσάς 285.000 πιάστρα). Τό έτήσιο εισόδημα τών ιμλακίων, δηλαδή τών σουλτανικών γαιών, έφθανε τά 500.000 πιάστρα. Τό 50 % τού ποσού αύτου άντλούνταν άπό τό σαντζάκι τής Άχρίδας και τό άλλο μισό άπό τά σαντζάκια τού Μοναστηρίου και τής Κοριτσάς. Ή τιμή τού έδάφους στό πασαλίκι τού Μοναστηρίου διέφερε άνάλογα με τήν ποιότητά του και τή γεωγραφική περιοχή. Έτσι στό Μοναστήρι και στα περίχωρά του τό τουλούμι πού άντιπροσώπευε συγκεκριμένη έκταση γής, — τó μέγεθός του δέν μπόρεσα νά έντοπίσω —, πουλιόταν 1.000-1.500 πιάστρα και στις άλλες περιοχές 200-600 πιάστρα. Παρόμοιες τιμές ίσχυαν και στό σαντζάκι τής Κοριτσάς. Στο σαντζάκι τής Άχρίδας ή τιμή τού έδάφους ήταν άκριβότερη κατά 1/12 λόγω τής καλύτερης ποιότητάς του και τής μεγαλύτερης πληθυσμιακής πυκνότητάς³.

δ'. Άς εξετάσουμε τώρα τó φορολογικό σύστημα πού έπικρατούσε στα μέσα τού 19ου αιώνα στό πασαλίκι τού Μοναστηρίου και τó όποιο διέφερε ελάχιστα άπ' έκείνο τών υπόλοιπων έπαρχιών τής όθωμανικής αυτοκρατορίας⁴. Γεγονός είναι πάντως ότι ό χριστιανικός πληθυσμός τού πασαλικιού τού Μοναστηρίου, όπως και όλόκληρου τού μακεδονικού χώρου⁵, υπέφερε

1. Πρβλ. και Nicolas V. Michoff, Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie, Sofia 1971, τ. 6, σ. 211, Κ. Βακαλόπουλου, έ.ά., σ. 32.

2. AMAE, Mémoires et Documents, τ. 115, f. 92. Πρβλ. και Κ. Βακαλόπουλου, έ.ά., σ. 47-48.

3. AMAE, Mémoires et Documents, τ. 115, f. 97.

4. Για τούς φόρους, τó δημοσιονομικό σύστημα τής όθωμανικής αυτοκρατορίας και τή θέση τού χριστιανικού πληθυσμού, βλ. γενικά Α. Fattal, Le statut légal des Non-Musulmans en pays d'Islam, Beyrouth 1958, σσ. 264-343, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία, Η. Α. R. Gibb - H. Bowen, Islamic Society and the West, London 1957, τ. 1, τχ. 2, σ. 1 κ.έ., E douard Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat ou histoire des Réformes dans l'Empire Ottoman, Paris 1882, τ. 1, σσ. 165-168.

5. Xenia L. Strukova, Kon prašanjeto za socijalno-ekonomiskata položba na Solunskiot sandžak vo 60-te g. na XIX vek, «Glasnik» XIV 1(1970) 125-134. Έλληνική μετάφραση τής μελέτης βλ. στό «Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας» τού ΙΜΧΑ, «Περί τού ζητήματος τής κοινωνικοοικονομικής καταστάσεως τού σαντζακιού τής Θεσσαλονίκης κατά τήν έβδομη δεκαετία τού 19ου αιώνας», έτος Η', τεύχος 1, Ιούnius 1975, σ. 75.

τά πάνδεια την εποχή εκείνη από τον καταχρηστικό τρόπο είσπραξης των φόρων από τις τουρκικές αρχές¹.

Οί φόροι, τους οποίους πλήρωναν οί μουσουλμάνοι και οί χριστιανοί κάτοικοι του πασαλικιού του Μοναστηρίου, ήταν οί έξιξ: 1) ή δεκάτη που έπιβαλλόταν πάνω στην άγροτική παραγωγή και ή όποία μετά τά 1850 είχε αρχίσει νά καταβάλλεται σέ χρήμα και όχι σέ είδος. Ή πληροφορία αυτή του Γάλλου προξένου πρέπει νά θεωρηθεί ιδιαίτερα σημαντική, αφού αναφέρεται γιά πρώτη φορά και έρχεται νά αντικρούσει όσα σχετικά μνημονεύει ή *Desa Miljovska* στή μελέτη της «*Klasna struktura makedonskog društva u drugoj polovini XIX veka*». Έκεί αναφέρει ότι ή δεκάτη καταβαλλόταν σέ όλόκληρη τή διάρκεια του β' μισού του 19ου αιώνα σέ είδος. Μόνο στά 1839, σημειώνει ή συγγραφέας, έγινε μιá προσπάθεια νά καταβληθεί ή δεκάτη σέ χρήμα. Ή προσπάθεια όμως αυτή απέτυχε, επειδή ή χρηματική μορφή του πλούτου δέν είχε επεκταθεί στό μακεδονικό χώρο². Από τή μαρτυρία του Γάλλου προξένου δέν μπορούμε βέβαια νά επιβεβαιώσουμε τό γεγονός ότι ή χρηματική μορφή των αγαθών είχε γενικευθεί τήν εποχή εκείνη στή Μακεδονία αλλά ότι είχε επεκταθεί σέ σημαντικό βαθμό ιδιαίτερα στις πόλεις, άκόμη ιδίως στις πολυάριθμες μάζες του ντόπιου εργατικού δυναμικού τής Μακεδονίας, μεγάλο τμήμα από τις όποιες πληρωνόταν σέ χρήμα και όχι σέ είδος³. Τά φαινόμενα αυτά δέν άποδεικνύουν βέβαια τήν ύπαρξη προχωρημένων καπιταλιστικών σχέσεων στό γεωγραφικό χώρο τής Μακεδονίας, αλλά μολαταύτα μαρτυρούν, όπως και ή ανάπτυξη τής βιομηχανίας, που θά εξετάσουμε παρακάτω, τή βαθμιαία διείσδυση των πρώτων καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής.

2) Ό γνωστός φόρος βεργκή (*vergi*), που έπιβαλλόταν άνάλογα με τό ύψος τής υποτιθέμενης άτομικής περιουσίας, βασιζόταν συνήθως σέ άόριστα κριτήρια και γι' αυτό τό λόγο ή έφαρμογή του έδινε άφορμή γιά ποικίλες άθαιρεσίες και καταχρήσεις. Ό δεφτερδάρης καθόριζε τό φόρο αυτό γιά κάθε άτομο, γιά κάθε συνοικία, γιά κάθε χωριό και γιά κάθε περιοχή⁴.

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 129.

2. *Desa Miljovska*, *Klasna struktura makedonskog društva u drugoj polovini XIX veka*. «*Jugoslovenski Istorijski Časopis*» 1-2(1966) 101-126. Έλληνική μετάφραση τής μελέτης βλ. στό «*Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας*», έτος ΣΤ', τεύχος 21, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 55.

3. Κ. Βακαλοπούλου, Οικονομική λειτουργία, σσ. 35-36.

4. Πρβλ. και στού *James Baker*, *Turkey in Europe*, London 1977, σσ. 439-440, όπου και αναλύεται λεπτομερειακά ή έννοια του φόρου στα μέσα του 19ου αιώνα στόν όθωμανικό χώρο.

3) Ὁ φόρος *ihtissab* ἢ *rousonmat*¹ συμπεριελάμβανε ὀρισμένους ἔμμεσους φόρους, ὅπως αὐτούς, ποὺ εἰσπράττονταν ἀπὸ τοὺς φύλακες τῶν δερβενίων, οἱ ὁποῖοι ἔρχονταν σ' ἐπαφὴ μὲ διάφορες ληστρικές συμμορίες καὶ ἐπέβαλλαν ὑπέρογκα ποσὰ στοὺς ὁδοιπόρους, τὰ τέλη σημάσεως, τὰ φορολογικὰ δικαιώματα τῶν πόλεων, τὸ φόρο 2,5 % πάνω στὴν ἀξία τῶν βιοτεχνικῶν προϊόντων, ἕνα παρόμοιο φόρο στὸν τομέα τῶν ἀτομικῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, τὸ φόρο κρεοπωλίας (γύρω στὶς 5-10 παράδες ἀνά κεφαλή), ποὺ δὲν εἰσπραττόταν μολαταῦτα σ' ὅλες τὶς ἐπαρχίες τοῦ πασαλικιοῦ, τὸ μηνιαῖο φόρο ἐπιτηδεύματος ἐπὶ τῆς ἀξίας τῶν ἀποθηκευμένων ἐμπορευμάτων καὶ τὸ φόρο ἀλιείας, ὁ ὁποῖος ἀπέφερε συνολικὸ εἰσόδημα 500.000 πιάστρα γιὰ ὁλόκληρο τὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου².

4) Τὸ χαράτσι ἐπιβάρυνε ἀποκλειστικὰ τοὺς χριστιανοὺς καὶ ὑπολογίζονταν σὲ 15, σὲ 30 ἢ καὶ σὲ 60 πιάστρα τὸ χρόνο³.

*Προῖόν συνολικῆς φορολογίας
τοῦ πασαλικιοῦ Μοναστηρίου στὰ 1855 σὲ πιάστρα*

<i>Σαντζάκια</i>	<i>Δεκάτη</i>	<i>βεργκῆ</i>	<i>ihtissab</i>	<i>χαράτσι</i>	<i>τελων. φόροι</i>	<i>Σύνολο</i>
Μοναστήρι	11.405.000	1.428.400	1.109.000	1.756.000	—	15.698.400
Ἀχρίδα	4.927.000	673.300	552.000	448.100	700.000	7.300.400
Κοριτσά	3.377.000	260.800	269.500	241.700		4.149.000
Σύνολο	19.709.000	2.362.500	1.930.500	2.445.800	700.000	27.147.000

8. Προϊόντα καὶ ἐμπόριο τοῦ πασαλικιοῦ Μοναστηρίου. α'. Ἀνάμεσα στὴν πλούσια ἀγροτικὴ παραγωγή τοῦ πασαλικιοῦ τοῦ Μοναστηρίου, τὴν πρώτη θέση κατεῖχε ἀναμφισβήτητα τὸ σιτάρι, τὸ ὁποῖο διακρινόταν σὲ τρεῖς κατηγορίες: τὸ κόκκινο, ποὺ ἀντιπροσώπευε τὸ 20 % τῆς συγκομιδῆς, τὸ κοινὸ (1/6 τῆς σοδειᾶς) καὶ τὸ ἄσπρο. Τὸ τελευταῖο ἔφερε τὴν ὀνομασία «βαρδάρ», ἐπειδὴ καλλιεργοῦνταν στὶς δάχθες τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ, ἰδιαίτερα στὶς ἐπαρχίες Βελεσῶν καὶ Τίκφες, καὶ ἀποτελοῦσε τὰ 2/6 περίπου τῆς σοδειᾶς. Ἡ ποσότητα αὐτὴ παρουσίαζε ἰδιαίτερη ζήτηση στὸ ἐμπόριο⁴.

1. Γιὰ τὶς σημασίες τοῦ φόρου αὐτοῦ βλ. στὴν «Encyclopaedia of Islam», London 1971, τ. 3, σσ. 488-489, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 128.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 129.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 93, ὅπου καὶ ὁ σχετικὸς πίνακας.

Τò κεχρί καλλιεργούνταν κυρίως στὸν καζά τοῦ Μοναστηρίου γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ μποζᾶ, ποῦ εἶχε ἰδιαίτερη ἀπήχηση στὸ χριστιανικὸ καὶ στὸ μουσουλμανικὸ πληθυσμὸ τοῦ Μοναστηρίου. Ἡ καλλιέργεια τῆς πατάτας στὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου ἦταν σχεδὸν ἄγνωστη. Ἐλάχιστες ποσότητες καλλιεργούνταν σὲ χωράφια καὶ σὲ κήπους. Ἡ ποιότητα τοῦ καπνοῦ ἦταν ἀρκετὰ καλὴ, ἀλλὰ σαφῶς κατώτερη ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας. Ἡ μεγαλύτερη ποσότητα τοῦ καπνοῦ ἀπορροφούνταν κυρίως ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ κατανάλωση, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη διοχετευόταν στὸ Δυρράχιο, στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ Λάρισα, στὴν Καβάλα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ τιμὴ τῶν ἐξαγομένων προσοτήτων καπνοῦ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸν τόπο προορισμοῦ. Ἔτσι γιὰ μιὰ ποσότητα 100 ὀκάδων ἀξίας 200-600 πιάστρων, τὰ ἐξοδα μεταφορᾶς στὴ Θεσσαλονίκη κυμαίνονταν ἀπὸ 50-80 πιάστρα καὶ στὸ Δυρράχιο ἀπὸ 120-160 πιάστρα. Τὸ βαμβάκι καλλιεργούνταν μὲ ἀποδοτικότητα στὴν περιοχὴ τοῦ Τίκφες¹.

Οἱ δασώδεις περιοχὲς τοῦ πασαλικιού Μοναστηρίου κάλυπταν περίπου μιὰ ἑκταση 10.000 τετραγωνικῶν χιλιομέτρων καὶ ἀνήκαν στὸ τουρκικὸ δημόσιο, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις. Σὲ ὀρισμένες περιοχὲς ἡ ντόπια τουρκικὴ διοίκηση νοίκιαζε σὲ ἄτομα ἢ σὲ χωριά τὰ δάση ἀντὶ ἐνὸς ποσοῦ μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ τῆς μεταβιβάξουν κάθε χρόνο ὀρισμένες ποσότητες ξυλείας².

Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ζώων τοῦ πασαλικιού Μοναστηρίου ἐφθανε περίπου τὰ 1.400.000. Τὰ προβατίσια καὶ τὰ κατσικίσια δέρματα ἦταν καλῆς ποιότητος καὶ ὀρισμένες ποσότητες ἐξάγονταν στὸ ἐξωτερικὸ καὶ κυρίως στὴ Γερμανία. Τὸ μαλλὶ τῶν προβάτων χρησίμευε γιὰ τὴν κατασκευὴ διάφορων εἰδῶν ἱματισμοῦ, κουβερτῶν καὶ χαλιῶν. Τὰ ἄλογα χρησιμοποιούνταν γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἐμπορικῶν καραβανιῶν καὶ θεωρούνταν ἀπὸ τὸν ντόπιον τουρκικὸ πληθυσμὸ καὶ τοὺς πλούσιους χριστιανοὺς ἀπαραίτητη πολυτέλεια. Οἱ τιμὲς τοὺς κυμαίνονταν ἀπὸ 400-6.000 πιάστρα³.

Μεγάλες ποσότητες πεστρόφων, χελινῶν καὶ κυπρίνων ἀλιεύονταν κάθε χρόνο στὶς λίμνες τῆς Ἀχρίδας καὶ τῆς Καστοριάς, ἀλλὰ καὶ σὲ διάφορους ποταμοὺς τοῦ πασαλικιού Μοναστηρίου. Πολὺ πλούσια ἦταν ἐπίσης καὶ ἡ ἀλιεία τῶν βδελλῶν, οἱ ὁποῖες πουλιοῦνταν στοὺς τόπους παραγωγῆς 70 πιάστρα τὴν ὀκά, στὴ Θεσσαλονίκη γύρω στὰ 100 πιάστρα καὶ στὴ Μασσαλία περίπου 140. Τὸ δικαίωμα συλλογῆς καὶ ἐμπορίας τῶν χελωνῶν εἶχε νοικιάσει στὰ 1856 ἡ ντόπια τουρκικὴ κυβέρνησις γιὰ 8.000 πιάστρα. Κάθε

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 95-97.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 98.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 99-101.

χρόνο 1-2 πλοία φορτωμένα με χελώνες απέπλεαν από το Δυρράχιο και κατευθύνονταν στην Τεργέστη¹.

β'. Ο προσδιορισμός του συνολικού όγκου των εμπορικών συναλλαγών του πασαλικιού Μοναστηρίου με τα γειτονικά πασαλίκια, δηλαδή του Σκούταρι, των Σκοπίων, της Νίς, των Ίωαννίνων, της Λάρισας και της Θεσσαλονίκης, ήταν ιδιαίτερα δυσχερής αφού προϋπόθετε έμπεριστατωμένες επιτόπιες έρευνες και ανάλογες ποσοτικές μετρήσεις. Ήταν όμως δυνατό να υπολογιστεί κατά προσέγγιση το ύψος των εμπορικών συναλλαγών του πασαλικιού Μοναστηρίου στον τομέα του έξωτερικού εμπορίου².

Στά 1855 πραγματοποιήθηκαν στον τομέα του εισαγωγικού εμπορίου συναλλαγές ύψους 21.085.900 φράγκων. Από το συνολικό αυτό ποσό διάφορα προϊόντα, βαμβακερά, άποικιακά, είδη πολυτελείας, σίδηρο, χαλκός, συνολικής αξίας 2.705.800 φράγκων έφθασαν στο πασαλίκι του Μοναστηρίου μέσω Δυρραχίου. Παρόμοια προϊόντα αξίας 18.380.100 φράγκων εισάγονταν βασικά από τη Θεσσαλονίκη και σε πολύ μικρότερες ποσότητες από τα Βελεσά μέσω Βελιγραδίου και Γερμανίας, από τη Λάρισα και τα Ίωάννινα³.

Την ίδια χρονιά, δηλαδή στά 1855, έγινε απ' το πασαλίκι του Μοναστηρίου εξαγωγή μεγάλων ποσοτήτων δημητριακών, ξυλείας, βδελλών, δερμάτων, κτηνών, καπνού συνολικής αξίας 18.851.500 φράγκων. Από το ποσό αυτό διάφορα προϊόντα αξίας 2.024.400 φράγκων εξάγονταν από το λιμάνι του Δυρραχίου και άλλα αξίας 16.827.100 φρ. κυρίως μέσω Θεσσαλονίκης και κατά δευτερεύοντα λόγο μέσω Βελεσών-Βελιγραδίου, Λάρισας και Ίωαννίνων⁴.

Η αξία του συνολικού έξωτερικού εμπορίου υπολογίστηκε στά 1855 περίπου σε 40.000.000 φράγκα. Στον τομέα του εισαγωγικού εμπορίου την πρώτη θέση κατείχε βέβαια η Άγγλία, ή όποια διατηρούσε στά μέσα του 19ου αιώνα την απόλυτη υπεροχή στη μαζική έκμηχανισμένη παραγωγή και στο διεθνές εμπόριο και είχε κατακλύσει το μακεδονικό και γενικότερα τον όθωμανικό χώρο με βαμβακερά ύφασματα⁵. Στον τομέα όμως του διαμετακομιστικού εμπορίου ή Αυστρία υπερέιχε σημαντικά, εφόσον τεράστιες

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 102.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 117. Βλ. αναλυτικά στού Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, London 1863, σσ. 146-148.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 120.

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 121.

5. Κ. Βακαλόπουλου, έ.ά., σσ. 17-18, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. και αναλυτικά στού Lewis Farley, *The Resources of Turkey*, σ. 143, όπου και πίνακας τών άγγλικών εξαγωγών στά 1856 στο βιλαέτι Μοναστηρίου.

ποσότητες των εξαγομένων εμπορευμάτων από τη Θεσσαλονίκη και το Δυρράχιο κατευθύνονταν πρώτα στην Τεργέστη και από εκεί προωθούνταν στον προορισμό τους¹.

γ'. Στο λιμάνι του Δυρραχίου η εξέλιξη της ναυσιπλοίας εμφάνισε στα 1855 αίσθητη πρόοδο με την παρουσία 815 ιστιοφόρων και ατμοπλοίων συνολικής χωρητικότητας 45.245 τόνων. Πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός ότι από τα παραπάνω δεδομένα μόνο το 60 % περίπου της συνολικής χωρητικότητας των πλοίων κάλυπτε η Αυστρία, ή όποια κατείχε αναμφισβήτητα τὰ πρωτεΐα².

Κίνηση της ναυσιπλοίας στο λιμάνι του Δυρραχίου στα 1855³

¹ Εθνικότητα πλοίων	αριθμός ιστιοφόρων	χωρητικότητα σε τόνους	αριθμός ατμοπλοίων	χωρητικότητα σε τόνους
Τουρκικά	281	10.406		
Αυστριακά	131	6.184	83	19.953
Έπτανησιακά	263	5.012		
Έλληνικά	28	1.690		
διάφορα	29	2.000		

δ'. Στα μέσα του 19ου αιώνα ζούσαν συνολικά στο Μοναστήρι περίπου 116 έμποροι, οι όποιοι διακρίνονταν σε τρεις κατηγορίες ανάλογα βέβαια με το ύψος των κεφαλαίων που διέθεταν και το σύνολο των εμπορικών συναλλαγών τους. 'Ανάμεσα σ' αυτούς δέν συγκαταλέγονται βέβαια οι πολυάριθμοι δανειστές, κερδοσκόποι, τραπεζίτες και τοκογλύφοι, οι όποιοι είχαν πλουτίσει χρησιμοποιώντας διάφορα ύποπτα μέσα⁴. Οι πλουσιότεροι τραπεζίτες του Μοναστηρίου, γύρω στους 8, διέθεταν κεφάλαιο 100.000-900.000 φράγκα. Οι υπόλοιποι, ανάμεσα στους όποιους και άρκετοι Έβραιοι, ήταν περίπου 10 και δάνειζαν με ένέχειρο⁵. 'Η τοκογλυφική δραστηριότητα των τραπεζιτών του πασαλικιού Μοναστηρίου δημιουργούσε πολλές φο-

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 121.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 126.

3. Πρβλ. παρόμοιο πίνακα, αλλά για τὸ 1858, στοῦ L. Farley, The Resources of Turkey, σ. 146.

4. Τὸ φαινόμενο τῆς τοκογλυφίας στὸ μακεδονικὸ χῶρο κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα ἔρευνᾶ ὁ Krste Bitovski στὴ μελέτη του, Za liharsvoto vo Makedonija vo vtorata polovina na XIX vek, «Glasnik» 14, 2-3 (1970) 113-127.

5. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 117.

ρὲς ἀναστατώσεις στὶς ἐμπορικὲς πράξεις μὲ τὶς ἀπότομες συναλλαγματικὲς διακυμάνσεις, τὶς ὁποῖες ὑπαγόρευαν οἱ ἴδιοι, φυσικὰ ἀνάλογα μὲ τὰ προσωπικὰ οἰκονομικὰ συμφέροντά τους¹.

Ἡ πρώτη κατηγορία τῶν ἐμπόρων τοῦ Μοναστηρίου περιελάμβανε 13 ἐπιχειρηματίες, οἱ ὁποῖοι πραγματοποιοῦσαν διάφορες συναλλαγές, πού κυμαίνονταν ἀπὸ 1.000.000-2.000.000 φράγκα. Οἱ ἔμποροι αὐτοὶ εἶχαν στενὲς ἐπαφὲς μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη, τὴν Κωνσταντινούπολη, τὶς παραδου-νάβιες ἡγεμονίες καὶ τὴν Ἀσία. Διατηροῦσαν ἐπίσης ἐμπορικὰ ὑποκαταστήματα μὲ τοὺς ἀντιπροσώπους τους στὴ Γερμανία, στὴ Βιέννη, στὴν Πέστη καὶ στὴν Ἀγγλία, ὅπου ὑπῆρχαν 5. Μόνο ἓνας ἐμπορικὸς οἶκος, τοῦ Μπέστα, εἶχε ἀπευθείας σχέσεις μὲ τὴ Γαλλία καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴ Μασσαλία².

Τὸ ὕψος τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν τῶν ἐμπόρων, πού ἀνῆκαν στὴ δευτέρη κατηγορία, κυμαινόταν ἀπὸ 100.000-500.000 φράγκα. Οἱ ἔμποροι τῆς τρίτης κατηγορίας, γύρω στοὺς 80, εἶχαν στενὲς ἐμπορικὲς ἐπαφὲς μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὸ ὕψος τῶν ἐμπορικῶν πράξεών τους ἔφθανε τὰ 100.000 φράγκα³.

Στὴν Κοριτσά, στὴν Καστοριά, στὴ Σιάτιστα καὶ στὴν Κλεισούρα ὑπῆρχαν 7-8 ἔμποροι, πού ἀνῆκαν στὴν πρώτη κατηγορία καὶ ἄλλοι 20 στὴ δευτέρη. Στὰ Βελεσά καὶ στὸν Περλεπέ ζοῦσαν 33 ἔμποροι τῆς πρώτης κατηγορίας καὶ 20 τῆς δευτέρης. Στὸ Ἐλβασάν, στὰ Τίρανα, στὴν Καβάγια καὶ ἰδιαίτερα στὸ Δυρράχιο ὑπῆρχαν ἐπίσης πολυάριθμοι ἐμπορικοὶ οἶκοι. Ἡ Ἀχρίδα εἶχε γύρω στοὺς 15 ἐμπόρους πρώτης κατηγορίας, οἱ ὁποῖοι πραγματοποιοῦσαν ἐμπορικὲς συναλλαγές ὕψους 30.000-100.000 φράγκων καὶ 20 β' κατηγορίας. Στὴν Ἀχρίδα ἔδρευε ὁ σημαντικὸς ἑλληνικὸς ἐμπορικὸς οἶκος τῶν ἀδελφῶν Ρόμπη, πού εἶχε ἰδρυθεῖ στὰ 1853 ἀπὸ τοὺς Ἀγγε-λῆ, Ἀναστάσιο, Κωνσταντῖνο, Ἰωακείμ, Δημήτριο, Νικόλαο, Ναοῦμ, Εὐθύμιο καὶ Στέφανο Ρόμπη⁴.

9. Βιοτεχνία καὶ βιομηχανία. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ πρῶτες καπιταλιστικὲς σχέσεις ἐμφανίζονται στὴ Μακεδονία στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἐντείνονται ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο 1850-1870 μὲ τὴν ἀκμὴ ὀρισμένων κέντρων βιομηχανικῆς παραγωγῆς, ὅπως τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Γενιτσῶν, τῆς Ἐδεσσης, τοῦ Νευροκοπίου, τῆς Ἀχρίδας, τῆς Καστο-

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 125.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 128.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 118.

4. Βλ. σχετικὰ τὴ μελέτῃ τοῦ Hristo Andonov, Poljanski, Eden trgovski dogovor od 1853 goden skluzen vo Ohrid, «Glasnik» 14(1970) 135-142.

ριας, τών Βελεσών και του Περλεπέ¹. Πραγματικά την εποχή εκείνη στο πασαλίκι του Μοναστηρίου, όπως αποδεικνύεται και από τα πλούσια αρχαιολογικά στοιχεία του υπομνήματος, ο τομέας της βιοτεχνίας και της βιομηχανίας ήταν αρκετά ανεπτυγμένος, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι υπήρχαν συγκροτημένες βιομηχανικές μονάδες σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά δεδομένα².

Στόν τομέα της βιοτεχνίας οι χωρικοί κάλυπταν τις οικιακές τους ανάγκες με την κατασκευή μαγειρικών σκευών, διαφόρων ύφασμάτων και αμπάδων. Οι αμπάδες διακρίνονταν στο εμπόριο σε *σκύτες*, *χαραμιές* και *σαμαροσκούτες*. Ίδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίαζε ακόμη και ο εμπορευματικός τομέας των φλοκατών. Μετά το 1854 πραγματοποιήθηκαν μεγάλες εξαγωγές φλοκατών στόν αγγλικό στρατό αξίας 200.000-300.000 πιάστων. Στους καζάδες του Έλβασάν, της Κοζάνης, στην περιοχή Μοναστηρίου και κυρίως στο Μεγάροβο παράγονταν ωραιότερες μάλλινες κουβέρτες, οι οποίες ζύγιζαν 15-16 οκάδες ή μία και κόστιζαν 20-22 πιάστρα την οκά. Η κατασκευή των χαλιών άπασχολούσε μεγάλο αριθμό εργατικών χεριών, μολονότι δέν υπήρχαν ειδικά εργαστήρια στόν τομέα αυτό. Στην έπαρχία Μοναστηρίου υπήρχαν επίσης διάφορα εργαστήρια για την απόσταξη του ρακιού, του οποίου ή καθημερινή κατανάλωση υπολογιζόταν σε 5.000 λίτρα³.

Στό βιομηχανικό τομέα του πασαλικιού Μοναστηρίου ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίαζαν τά βυρσοδεψεία και τά πολυάριθμα εργαστήρια έπεξεργασίας γουνών και δερμάτων της Άχρίδας, της Καστοριάς, τών Βελεσών, που έξήγαν μεγάλες ποσότητες στό έξωτερικό. Μόνο από την Άχρίδα έξάγονταν έτησια έμπορεύματα αξίας 6.000.000 πιάστων και από την Καστοριά αξίας 3.000.000 πιάστων. Άξιοσημείωτα επίσης υπήρχαν τά εργαστήρια δερμάτινων σαμαριών της Κοζάνης, τό προϊόν τών οποίων προοριζόταν για έσωτερική κατανάλωση, τά υποδηματοποιεία της Σιάτιστας (10 εργαστήρια), τά εργαστήρια κατασκευής όπλων και μαχαϊρικών του Έλβασάν, τών Τυράνων, της Δίβρας οι πυριτιδαποθήκες της περιοχής του Μάτ τά έλλιοτριβεία, τά μεταξοσκωληκτροφεεία και τά βαμβακοτροφεεία τών Τι-

1. D e s a M i l j o v s k a, Ekonomski osnovi društvene strukture Makedonski gradovi i drugoj polovini XIX veku, «Godisen Zbornik» 15(1963) 115-120, K. Β α κ α λ ο π ο υ - λ ο υ, Οικονομική λειτουργία, σσ. 36-37.

2. Τήν έξελικτική βιομηχανοποίηση του μακεδονικού χώρου κατά τό β' μισό του 19ου αιώνα εξετάζει ό L a z a r S o k o l o v στή μελέτη του Preduslovite za razvitokot na industrijata vo Makedonija od vtorata polovina na XIX vek do 1912 godina, «Glasnik», I, τεύχος 2(1957) 53-80.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 105.

ράνων, τὰ χαλκουργεῖα τοῦ Περλεπέ, καὶ τὰ ἀποξηραντήρια καπνοῦ τῆς Φλώρινας, τῶν Βελεσῶν καὶ τοῦ Περλεπέ¹.

10. Τὰ ἐσνάφια τῆς πόλης τοῦ Μοναστηρίου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. α'. Στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ὑπῆρχαν στὴν πόλη τοῦ Μοναστηρίου 69 χριστιανικὲς καὶ μουσουλμανικὲς συντεχνίες καὶ 1547 ἐργαστήρια καὶ καταστήματα, ποὺ ἦταν συγκεντρωμένα στὸ χῶρο τῆς ἔμποροπανήγυρης τῆς πρωτεύουσας τοῦ πασαλικιοῦ. Κοντὰ σ' αὐτὰ τὰ 1547 ἐργαστήρια καὶ καταστήματα θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα 78, ποὺ ἦταν ἀνεξάρτητα, 50 ἀκόμη μικρὲς βιοτεχνίες, τῶν ὁποίων οἱ ἐκπρόσωποι, χρυσοχόοι, χύτες, μαχαιροποιοί, χαράκτες πετρῶν καὶ μετάλλων, εἶχαν ἀναλάβει πολὺ ἀξιόλογο δραστηριότητα καὶ ἄλλοι 20, κυρίως ἔμποροι σπίρτων, ρακοςυλλέκτες καὶ μεταπωλητές. Οἱ ἐκπρόσωποι τῶν 328 αὐτῶν ἐργαστηρίων καὶ καταστημάτων δὲν ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συντεχνίες². Συνολικὰ λοιπὸν ὑπῆρχαν στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα στὴν πόλη τοῦ Μοναστηρίου 1875 ἐργαστήρια καὶ καταστήματα³.

Ἐκτὸς τῶν 69 συνολικῶν ἐσνάφια, 41 ἦταν χριστιανικά, 19 τουρκικά καὶ 9 ἑβραϊκά. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ὀρισμένες συντεχνίες, στὶς ὁποῖες ἦταν συσσωματωμένοι χριστιανοὶ καὶ Τοῦρκοι μὲ ἀντιπροσωπευτικὸ πρόεδρο, ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὴν πλειοψηφία. Τὰ μέλη τῶν ἐσναφίων ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ διεκπεραίωση διαφόρων θεμάτων, ποὺ ἀφοροῦσαν τὸ διακανονισμὸ τῶν τρεχουσῶν τιμῶν, τὴν πρόσληψη τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ, τὴν εἰσδοχὴ νέων μελῶν, τὴν πληρωμὴ ἐνὸς φορολογικοῦ τέλους καὶ ἄλλων⁴.

Στὰ ἐσνάφια τῶν διαφόρων εἰδῶν διατροφῆς συγκαταλέγονται οἱ συντεχνίες τῶν μυλεργατῶν, τῶν ἀλευροποιῶν, τῶν ψωμάδων, τῶν κρεοπώληδων, τῶν ἀλιέων, τῶν λαχανοπώληδων, τῶν μακάληδων-ὀπωροπώληδων, τῶν στραγαλατζήδων, τῶν κρασεμπόρων, τῶν ξενοδόχων, καὶ ἰδιοκτητῶν τῶν χανιῶν, τῶν μαγεῖρων, τῶν καφετζήδων, τῶν ζαχαροπλαστῶν, τῶν γιουρτζήδων, χαλβατζήδων καὶ παγωτατζήδων καὶ τῶν ἐμπόρων κριθαριοῦ καὶ βρώμης.

Οἱ συντεχνίες τῶν βιοτεχνικῶν εἰδῶν περιελάμβαναν τοὺς ξάντες τοῦ

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 115.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 114. Πρβλ. N. Sotirovski, Izveštaji francuskih konzula o Bitolju, σ. 119.

3. Ἀνάλογος ἀριθμὸς περίπου ἐργαστηρίων καὶ καταστημάτων μνημονεύεται στὸ Μοναστήρι κατὰ τὴ δεκαετία 1830-1840 (Krstev Bitoski, Prilog kon proizuwanjeto na bitolskite esnafii i nivnata opstestvena uloga vo XIX. vek., «Glasnik» 10)1966) 137-163, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στὶς σσ. 153-156 ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται στὴ λειτουργία καὶ στὴ δραστηριότητα τῶν συντεχνιῶν τοῦ Μοναστηρίου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα)

4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 107.

βαμβακιού, τούς ύφαντάδες, τούς πιλοποιούς, τούς μογιατζήδες, τούς ραφτάδες, τούς κεντητές, τούς σιριτοποιούς, τούς γουναράδες, τούς βυρσοδέψες, τούς σελοποιούς και τούς τσαρουχάδες.

Τὰ ἐσνάφια, πού ἀσχολοῦνταν με τὴν ἐπεξεργασία τῶν μετάλλων, ἦταν οἱ χρυσοχόοι, οἱ χαλκάδες, οἱ σιδεράδες, οἱ κλειδαράδες, οἱ πεταλωτήδες, οἱ καλαϊτζήδες, οἱ τενεκετζήδες, οἱ λαναράδες, οἱ κατασκευαστὲς μικρῶν κουδουνιῶν καὶ οἱ τουφεξήδες.

Ξεχωριστὴ κατηγορία ἀποτελοῦσαν οἱ συντεχνίες τῶν παπλωματάδων, τῶν κατασκευαστῶν σακιῶν καὶ ἱμάντων, τῶν σχοινοπώληδων, τῶν σαμαράδων, τῶν μαραγκῶν-ξυλουργῶν, τῶν κατασκευαστῶν δερματίνων εἰδῶν, καρεκλοποιῶν, τῶν βαρελοποιῶν, τῶν κεραμοποιῶν, κεραμιδιάδων, τῶν φαρμακεμπόρων, τῶν κηροποιῶν, τῶν καπνεμπόρων, τῶν ξυλεμπόρων, καρβουνεμπόρων, ἀσβεστεμπόρων, τῶν κουρέων καὶ τῶν πλανοδιῶν ἐμπόρων.

β'. *Ἐσνάφια εἰδῶν διατροφῆς.* Ἡ συντεχνία τῶν μυλεργατῶν ἀπαρτιζόταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ χριστιανούς, πού διέθεταν συνολικὰ 23 ἐργαστήρια. Τὸ ἐσνάφι τῶν ἀλευροποιῶν ἀποτελοῦσαν ὀρισμένοι χριστιανοὶ μὲ 5 ἐργαστήρια καὶ Ἑβραῖοι μὲ 10. Οἱ ἄρτοποιοὶ διακρίνονταν σὲ δύο κατηγορίες. Στὴν πρώτη ἀνήκαν χριστιανοί, οἱ ὁποῖοι διέθεταν 13 ἐργαστήρια παρασκευῆς ψωμοῦ κάθε εἴδους καὶ στὴ δευτέρη πάλι χριστιανοὶ (οἱ σμιτζήδες) μὲ 62 ἐργαστήρια, ὅπου παρασκευάζονταν κοινὰ ψωμιά, πού πουλοῦνταν στοὺς δρόμους. Στὸ ἐσνάφι τῶν κροποπλήδων συμμετεῖχαν χριστιανοὶ μὲ 11 καταστήματα καὶ Ἑβραῖοι μὲ 7. Ὑπῆρχαν ὅμως ἀκόμη καὶ πολλοὶ Τούρκοι, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦταν ἐνσωματωμένοι στὴ συντεχνία αὐτή. Ἡ συντεχνία τῶν ἀλιέων περιελάμβανε χριστιανούς, πού εἶχαν 9 καταστήματα. Οἱ λαχανοπώληδες ἦταν ἀποκλειστικὰ χριστιανοὶ καὶ εἶχαν 86 καταστήματα. Οἱ μπακάληδες-ὀπωροπώληδες ἀντιπροσωπεύονταν ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο μὲ 100 περίπου καταστήματα καὶ ἀπὸ τὸ ἐβραϊκὸ μὲ 20. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ 13 καταστήματα διαφόρων Τούρκων καὶ «προστατευομένων», οἱ ὁποῖοι δὲν ἦταν ὀργανωμένοι στὸ ἐσνάφι τῶν μπακάληδων. Οἱ στραγαλατζήδες ἦταν χριστιανοὶ καὶ εἶχαν 19 καταστήματα.

Οἱ κρασέμποροι, πού ἦταν παράλληλα καὶ παραγωγοὶ, ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπὸ χριστιανούς καὶ διέθεταν συνολικὰ 153 ἐργαστήρια. Ὑπῆρχαν ἀκόμη καὶ ἄλλα 11 μαγαζιά, τῶν ὁποίων οἱ ἐκπρόσωποι ἦταν ἀνεξάρτητοι. Οἱ ξενοδόχοι καὶ οἱ ἰδιοκτήτες τῶν χανιῶν ἦταν χριστιανοὶ καὶ Τούρκοι μὲ Τούρκο πρόεδρο καὶ χριστιανούς ἐπιτρόπους. Οἱ μάγειροι ἦταν ἀποκλειστικὰ Τούρκοι καὶ εἶχαν 13 καταστήματα, πού βρίσκονταν στὸ κέντρο τῆς πόλης τοῦ Μοναστηρίου. Οἱ καφετζήδες ἐκπροσωποῦνταν ἀπὸ Τούρκους καὶ χριστιανούς, πού διέθεταν συνολικὰ 29 καταστήματα. Παρόμοια ἐθνολογικὴ σύνθεση ἐπικρατοῦσε καὶ στὴ συντεχνία τῶν ζαχαροπλαστῶν, ἀλ-

λά αυτοί είχαν χριστιανό πρόεδρο. Τὰ ζαχαροπλαστέια τοῦ Μοναστηρίου ἦταν πολλὰ καὶ τὰ ἐπισκεπτόταν καθημερινὰ πλῆθος κόσμου. Οἱ γιαουρτζήδες, οἱ χαλβατζήδες καὶ οἱ παγωτατζήδες ἦταν Τούρκοι καὶ χριστιανοὶ καὶ διέθεταν πέντε καταστήματα. Χριστιανοὶ καὶ Ἑβραῖοι ἦταν οἱ ἔμποροι κριθαριοῦ καὶ βρώμης. Οἱ πρῶτοι εἶχαν 20 καταστήματα καὶ οἱ δεῦτεροι 18¹.

γ'. *Ἑσνάφια βιοτεχνικῶν εἰδῶν.* Οἱ ξάντες τοῦ βαμβακιοῦ ἦταν χριστιανοὶ, ἐργάζονταν κυρίως γιὰ τοὺς ὑφαντάδες καὶ εἶχαν 10 ἐργαστήρια. Οἱ ὑφαντάδες ἦταν ἐπίσης χριστιανοὶ μὲ 3 ἐργαστήρια, ὅπως καὶ οἱ πιλοποιοὶ, οἱ ὁποῖοι κατασκεύαζαν στὰ 6 ἐργαστήριά τους μεγάλες ποσότητες φεσιῶν. Ἡ χριστιανικὴ συντεχνία τῶν μπογιατζήδων ἀριθμοῦσε πολυάριθμα μέλη, τὰ ὁποῖα διέθεταν περίπου 40 ἐργαστήρια. Οἱ βαφικὲς ὕλες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἦταν ντόπιες, ἀλλὰ καὶ ξένες.

Τὸ σημαντικότερο ἐσνάφι τοῦ Μοναστηρίου στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργαστηρίων (γύρω στὰ 186, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 113 ἀνῆκαν σὲ χριστιανούς καὶ 73 σὲ Εὐρωπαίους) καὶ τοῦ ἀπασχολούμενου ἐργατικοῦ δυναμικοῦ (γύρω στὰ 1.000 ἄτομα), ἀλλὰ κυρίως ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὸν κύκλο τῶν ἐργασιῶν τους, ἀνῆκει ἀναμφισβήτητα στοὺς ραφτάδες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἀναλάβει ἀξιόλογη ἐμπορικὴ δραστηριότητα σὲ ὀλόκληρη τὴν Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Ἀσία. Τὰ ἔτοιμα ἐνδύματα τοῦ Μοναστηρίου ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἑνὸς πολὺ ἀνεπτυγμένου ἐμπορίου, εἶχαν μεγάλη διάδοση καὶ ἦταν δυνατό νὰ τὰ συναντήσει κανεὶς σ' ὅλες τὶς ὀθωμανικὲς ἀγορὲς. Κάθε ἐργαστήριο ἀποκόμιζε καθαρὸ ἐτήσιο κέρδος γύρω στὰ 22.500 πιάστρα. Μόνο τὸ κόστος τῆς ἐνδυσσης τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων τῆς Ρούμελης ἔφθανε κάθε χρόνο τὰ 6-7 ἑκατομμύρια πιάστρα. Σημαντικὲς παραγγελίες γερμανικῶν ἐρίων πραγματοποιοῦνταν στὸ Μοναστήρι, τὰ ὁποῖα προορίζονταν γιὰ τὶς ἐνδυμασίες τῶν Τούρκων καὶ τῶν χριστιανῶν. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὑπῆρχαν καὶ πολυάριθμοι Εὐρωπαῖοι ράπτες, οἱ ὁποῖοι ὅμως δὲν ἦταν ὀργανωμένοι σὲ συντεχνίες.

Ἡ συντεχνία τῶν κεντητῶν ἀποτελοῦνταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ χριστιανούς, ποὺ διέθεταν συνολικὰ 10 ἐργαστήρια, σὲ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐργάζονταν περίπου δύο κεντητές. Οἱ κεντητές τοῦ Μοναστηρίου συνεργάζονταν στενὰ μὲ τοὺς ράπτες καὶ κατασκεύαζαν χρυσοποικίλτα καὶ μεταξωτὰ ὑφάσματα. Ἐνῶ κάποτε τὰ Γιάννινα εἶχαν τὰ πρωτεῖα στὸν τομέα τῶν κεντητῶν ὑφασμάτων², ἀργότερα τὰ κεντητὰ τοῦ Μοναστηρίου ἀπέκτησαν μεγάλη φήμη, ἐπειδὴ ἦταν πιὸ στερεὰ καὶ τὰ προτιμοῦσαν περισσότερο. Στὸ

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, ff. 107-108.

2. Πρβλ. καὶ A. V i q u e s n e l, Voyage dans la Turquie d'Europe, τ. 1, σ. 299.

Μοναστήρι οι κεντητές έτοιμαζαν ωραιότατες γυναικείες και άνδρικές ενδυμασίες που κόστιζαν περίπου 4.000 πιάστρα και είχαν ιδιαίτερη ζήτηση σε όλόκληρη την όθωμανική επικράτεια. Μεγάλες ποσότητες στέλνονταν επίσης στις έμποροπανηγύρεις του πασαλικιού Μοναστηρίου. Κατά προσέγγιση ήταν δυνατό να υπολογιστεί τó χρόνο σε 20.000 πιάστρα ó τζίρος τών έμπορικών συναλλαγών κάθε έργαστηρίου.

Στόν τομέα τής σιριτοποιίας, που άπασχολούσε κυρίως τουρκικό πληθυσμό, ύπήρχαν συνολικά 28 έργαστήρια. Θεωρούνταν ένα από τά επικερδέστερα επαγγέλματα και οι Τουρκοί σιριτοποιοί είχαν άναπτύξει άξιο-λογη δραστηριότητα. Τά σιρίτια του Μοναστηρίου εξάγονταν και στά γειτονικά πασαλίκια. Άλλα 21 έργαστήρια διέθεταν και οι Έβραιοί του Μοναστηρίου, οι όποιοί διοχέτευαν στο έμπόριο προϊόντα δεύτερης ποιότητας που είχαν όμως άρκετή πέραση¹.

Η χριστιανική συντεχνία τών γουναράδων του Μοναστηρίου διέθετε 25 έργαστήρια, στα όποια έπεξεργάζονταν γούνες, που προορίζονταν να καλύψουν τήν έσωτερική κατανάλωση, αλλά και για εξαγωγή, σε όλόκληρη τήν όθωμανική επικράτεια και στο έξωτερικό. Μεγάλες ποσότητες δερμάτων εισάγονταν από τή Γερμανία. Φημισμένες ήταν οι γούνες του Μοναστηρίου από άλεποδ.

Σε έπτά έργαστήρια έπεξεργάζονταν οι χριστιανοί βυρσοδέμες του Μοναστηρίου τά διάφορα δέρματα, τά όποια προόριζαν για εξαγωγή, αλλά και για έσωτερική κατανάλωση. Οι ίδιοι έφτιαχναν επίσης γούνες και από προβατίσια δέρματα. Οι χριστιανοί ύποδηματοποιοί (τσαγκάρηδες) του Μοναστηρίου διέθεταν συνολικά 61 έργαστήρια και οι Έδρωπαοί 13. Όσοι κατασκεύαζαν πέδιλα, ήταν ένσωματωμένοι στο ίδιο έσνάφι με τούς σελοποιοús. Ήταν άποκλειστικά Τουρκοί και διέθεταν συνολικά 13 έργαστήρια.

Οί χριστιανοί τσαρουχάδες του Μοναστηρίου άπασχολούνταν σε 10 έργαστήρια και οι Έβραιοί σε άλλα 10. Τό δικαίωμα κατασκευής τών τσαρουχιών πουλιόταν κάθε χρόνο από τή ντόπια τουρκική κυβέρνηση για 500 πιάστρα².

δ'. *Έσνάφια έπεξεργασίας μετάλλων.* Τό Μοναστήρι φημιζόταν για τά φιλιγκράμ του με άσήμι και χρυσό. Έδó κατασκευάζονταν τά ζάρφ για τά φλυτζάνια του καφέ, τó πίσω μέρος στους στρογγυλούς καθρέπτες του χειριού, λαβές για μαχαίρια, τεράστιες άγκράφες και άλλα³. Πραγματικά οι χρυσοχόοι του Μοναστηρίου ήταν ίκανότατοι και οι πιό επιδέξιοι έργάτες

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 109.

2. AMAE, Mémoires et Documents, τ. 115, f. 110.

3. Πρβλ. M. A. Walker, Διά τής Μακεδονίας ως τις άλβανικές λίμνες, σ. 78.

προέρχονταν από τὸ Κρούσοβο. Οἱ χριστιανοὶ χρυσοχόοι διέθεταν 26 ἐργαστήρια καὶ οἱ Ἑβραῖοι 4. Ἡ συντεχνία τῶν χαλκῶδων ἦταν ἀποκλειστικὰ χριστιανικὴ καὶ στὰ 20 ἐργαστήριά της ἀπασχολοῦνταν πολλοὶ Διβραῖοι καὶ Τσιγγῆνοι ἐργάτες. Μεικτὴ, χριστιανικὴ καὶ τουρκικὴ, ἦταν ἡ συντεχνία τῶν σιδεράδων καὶ τῶν κλειδαράδων, οἱ ὅποιοι εἶχαν συνολικὰ 19 ἐργαστήρια. Ξεχωριστὸ ἐσνάφι ἀποτελοῦσαν οἱ πεταλωτῆδες ἢ ἀλμπάνηδες, ποὺ ἔκαμαν καὶ τὸν ἐμπειρικὸ κτηνίατρο· ἦταν Τοῦρκοι καὶ διέθεταν 28 ἐργαστήρια¹.

Ἡ συντεχνία τῶν καλαϊτζήδων περιελάμβανε τουρκικὸ καὶ χριστιανικὸ πληθυσμὸ. Εἶχε 7 ἐργαστήρια μὲ ἐπικεφαλῆς Τοῦρκο πρόεδρο. Οἱ λευκοσιδηρουργοὶ ἦταν Ἑβραῖοι μὲ 10 συνολικὰ ἐργαστήρια. Οἱ λαναράδες ἦταν χριστιανοὶ καὶ εἶχαν 4 ἐργαστήρια. Ὅσοι κατασκευάζαν μικρὰ κουδούνια γιὰ τὰ ἄλογα, καὶ τὰ πρόβατα, ἀποτελοῦσαν ξεχωριστὴ συντεχνία καὶ διέθεταν 4 ἐργαστήρια. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ χρῆση τῶν κουδουνιῶν στὶς πόρτες καὶ τὰ σπίτια τοῦ πασαλικιοῦ Μοναστηρίου ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἄγνωστη. Οἱ τουφεξήδες ἦταν χριστιανοὶ μὲ 6 ἐργαστήρια καὶ Τοῦρκοι μὲ 3. Προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες Ἀχρίδας καὶ Πρισρένης καὶ θεωροῦνταν ἱκανότατοι².

ε'. *Διάφορα ἄλλα ἐσνάφια*. Οἱ παπλωματάδες ὑπῆρξαν Τοῦρκοι (30 ἐργαστήρια) καὶ χριστιανοὶ (6). Ἐπειδὴ τὰ κρεβάτια ἦταν ἄγνωστα στὴν περιοχὴ τοῦ πασαλικιοῦ, ἡ χρῆση τῶν στρωμάτων προοριζόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ διακόσμηση τῶν ντιβανιῶν σὲ κάθε χριστιανικὸ ἢ τουρκικὸ σπίτι. Ἰδιαιτέρα κερδοφόρο θεωροῦνταν τὸ ἐπάγγελμα τῶν κατασκευαστῶν σακιῶν καὶ ἱμάντων, ποὺ ἀνῆκε στοὺς χριστιανούς, οἱ ὅποιοι διέθεταν 6 ἐργαστήρια. Οἱ σχοινοποιοὶ ἦταν ἐπίσης χριστιανοὶ καὶ εἶχαν 6 ἐργαστήρια. Σημαντικὴ ἦταν ἡ ἐμπορικὴ παραγωγή τῶν σαμαράδων ποὺ ἦταν χριστιανοὶ καὶ ἐργάζονταν σὲ 16 ἐργαστήρια. Οἱ σελοποιοὶ ἦταν ἀποκλειστικὰ Τοῦρκοι, οἱ ὅποιοι ἀπασχολοῦνταν σὲ 52 συνολικὰ ἐργαστήρια. Οἱ μαραγκοὶ-ξυλουργοὶ ἦταν χριστιανοὶ καὶ διέθεταν 27 ἐργαστήρια. Ἡ τέχνη τῆς ξυλουργικῆς ἦταν ἐλάχιστα ἀνεπτυγμένη στὸ πασαλίκι τοῦ Μοναστηρίου, ἐπειδὴ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργαλείων ἦταν πολὺ περιορισμένος καὶ ἡ χρῆση τῶν ἀλφαδιῶν ἦταν σχεδὸν ἄγνωστη. Χωριστὸ ἐσνάφι ἀποτελοῦσαν οἱ κατασκευαστὲς δερματίνων εἰδῶν, ποὺ ἦταν χριστιανοὶ καὶ ἀπασχολοῦνταν σὲ 12 ἐργαστήρια³.

Ἡ συντεχνία τῶν καρεκλοποιῶν ἦταν μεικτὴ. Ἀποτελοῦνταν ἀπὸ Τοῦρκους καὶ χριστιανούς, εἶχε Τοῦρκο πρόεδρο καὶ 16 ἐργαστήρια. Χωριστὴ

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 111.

2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 112.

3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 112.

συντεχνία άποτελοϋσαν οί τορνευτές τών άλλων ειδών, κυρίως Τούρκοι, οί όποιοί διέθεταν συνολικά 16 έργαστήρια. Ή χριστιανική συντεχνία τών βαρελοποιών διέθετε 8 έργαστήρια. Οί κεραμοποιοί (κεραμιδάδες) ήταν χριστιανοί και άπασχολοϋνταν σέ 15 έργαστήρια. Τό έσνάφι τών φαρμακεμπόρων άπαρτιζόταν άπό Τούρκους και Έβραίους με 20 και 17 έργαστήρια αντίστοιχα. Οί κηροποιοί ήταν χριστιανοί και είχαν 7 έργαστήρια. Οί λαμπάδες ύπήρξαν τό μοναδικό μέσο φωτισμού τών πόλεων¹.

Οί καπνέμποροι, χριστιανοί, Τούρκοι και Έβραίοι, είχαν 27 έργαστήρια και έπεξεργάζονταν οί ίδιοι τίσ διάφορες ποιότητες του καπνού. Τό έσνάφι τών ξυλεμπόρων και καρβουνεμπόρων ήταν οργανωμένο σέ 20 έργαστήρια και άποτελοϋνταν άπό Τούρκους και χριστιανούς. Οί άσβεστοποιοί (άσβεστάδες) ήταν χριστιανοί και είχαν 4 έργαστήρια. Ή συντεχνία τών κουρέων ήταν μεικτή. Είχε μέλη Τούρκους και Έλληνες, πρόεδρο χριστιανό και 17 έργαστήρια. Τέλος, τό έσνάφι τών πλανοδίων έμπόρων διέθετε 34 άντιπροσωπευτικά γραφεία, στα όποία άπασχολοϋνταν συνολικά περίπου 850 άτομα².

στ'. Οί κτίστες του Μοναστηρίου δέν ήταν οργανωμένοι σέ ξεχωριστό έσνάφι. Τό έπάγγελμα τών κτιστών είχε διαφορετική δομή. Έτσι στο Μοναστήρι είχε διοριστεί ένας Τούρκος κυβερνητικός έπίτροπος, ό όποιος έπέβλεπε και συντόνιζε τήν έργασία τών εργολάβων, τών κανονικών κτιστών, τών ξυλουργών, τών πετράδων, τών ζωγράφων και τών γυψοποιών. Όσοι έργάτες-κτίστες, πού προέρχονταν άπό τή Δίβρα, τήν Κλεισούρα και άλλες όρεινές περιοχές του πασαλικιού, έπιθυμοϋσαν νά έργαστούν, έρχονταν σ' έπαφή με τούς έπικεφαλής τών διαφόρων ειδικοτήτων. Τότε εκείνοι ζητούσαν τήν έγκριση άπό τόν κυβερνητικό έπίτροπο. Όταν αυτοί έδιναν τήν έγκρισή τους, τότε οί έργάτες πλήρωναν ένα συγκεκριμένο ποσό. Άνάμεσα στο έργατικό δυναμικό τών κτιστών, οί όποιοί διακρίνονταν γιά τήν έπιδεξιότητά τους, οί πετράδες τής Δίβρας ξεχώριζαν ιδιαίτερα γιά τή δεξιότητά τους³.

Στόν τομέα τής ζωγραφικής και του σχεδίου έλάχιστοι πρόοδοι είχαν πραγματοποιηθεί στο πασαλίκι του Μοναστηρίου. Στη στρατιωτική σχολή του Μοναστηρίου οί μαθητές έπαιρναν μαθήματα ζωγραφικής. Στόν τομέα δμως τής ξυλογλυπτικής ύπήρχαν σέ μερικά χωριά τής Δίβρας όρσιμένοι πολύ ίκανοί αυτοδίδακτοι ξυλογλύπτες⁴.

¹Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

1. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 113.
2. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 114.
3. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 115.
4. AMAE, Mémoires et Documents, Turquie, τ. 115, f. 116.

RÉSUMÉ

Constantin Ap. Vacalopoulos, La structure politique, sociale et économique du pachalique de Monastiri au milieu du XIXe siècle.

Un mémoire précieux conservé aujourd'hui aux Archives du Ministère des Affaires Etrangères à Paris et écrit par le consul Français de Monastiri en 1856, nous fournit des éléments historiques jusqu'aujourd'hui inconnus sur l'état politique, social et économique du pachalique de Monastiri. Ce qui est particulièrement intéressant de constater ici est le rôle prédominant joué par les Grecs dans la région de Monastiri pendant cette époque au domaine économique et commercial du pachalique. La présence forte du potentiel hellénique aux divers corps de métiers de Monastiri et surtout aux plusieurs maisons commerciales dans toutes les villes importantes du pachalique est témoinnée d'une façon éclatante par l'auteur du mémoire.